

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Π.Μ.Σ: ΙΣΤΟΡΙΑ, ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΕΤΟΣ: 2018 - 2019

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
της Ίνα Μπ. Ντούκα
A.M.: 7340011618001

Πτυχές του Εμπορικού Δικαίου στην Κλασική Αθήνα

Επιβλέποντες:

- α) Ανδρέας Χέλμης, Επίκουρος Καθηγητής
- β) Αθηνά Δημοπούλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
- γ) Ελευθερία Παπαγιάννη, Καθηγήτρια

Αθήνα 2019

Copyright © Ίνα Μ. Ντούκα, 2019

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.
Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσης εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσεως, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προελεύσεως και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτή την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Ευχαριστίες

Θα ήθελα λοιπόν να ευχαριστήσω θερμά τους καθηγητές μου, Δημοπούλου Αθηνά, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια στην Νομική Σχολή Αθηνών, Παπαγιάννη Ελευθερία, Καθηγήτρια στην Νομική Σχολή Αθηνών και Χέλμη Ανδρέα, Επίκουρο Καθηγητή στην Νομική Σχολή Αθηνών, που μου έδωσαν τη δυνατότητα να παρακολουθήσω το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Ιστορία του Δικαίου της Νομικής Σχολής Αθηνών.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ θα ήθελα να εκφράσω επίσης στην οικογένεια μου, για τη συμπαράσταση τους και για την στήριξη των επιλογών μου.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	5
1. Η ανάδειξη της Αθήνας σε εμπορική δύναμη	7
2. Οι δύο κλάδοι της εμπορικής δραστηριότητας στην Κλασική Αθήνα	9
3. Οι τρόποι συναλλαγών στην <i>Άγορά</i> και στο <i>Έμπόριον</i>	14
3.1 Οι εμπορικές συναλλαγές στην <i>Άγορά</i>	14
3.2 Οι εμπορικές συναλλαγές στο <i>Έμπόριον</i>	19
4. Η επίλυση των εμπορικών διαφορών.....	25
5. Φόροι, Μονοπώλια και Περιορισμοί του Εμπορίου	30
5.1 Φορολογία	30
5.2 Μονοπώλιο και περιορισμοί του εμπορίου	31
5.3 Η αθηναϊκή νομοθεσία για το εμπόριο των σιτηρών	33
6. Οι άρχοντες που επιβλέπουν την εμπορική δραστηριότητα.....	35
Επίλογος.....	38
Βιβλιογραφία.....	41

Εισαγωγή

Κατά την κλασική περίοδο (480-323 π.Χ.) στην οποία και θα επικεντρωθούμε στην παρούσα εργασία, η Αθήνα ήταν η πιο αναπτυγμένη ελληνική πόλη από οικονομική άποψη, και το πραγματικό εμπορικό κέντρο ολόκληρης της ανατολικής Μεσογείου.

Το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό της αθηναϊκής οικονομίας ήταν αυτή η δυαδικότητα μεταξύ εγχώριας αγοράς και εξωτερικού εμπορίου. Η πρώτη, λειτουργούσε ως μέσο για την ικανοποίηση της αυτάρκειας του *οίκου*, βρισκόταν στο κέντρο του αστικού ιστού της Αθήνας, με νόμισμα, η αξία του οποίου καθοριζόταν από τον Δήμο, και κεντρική της φιγούρα τον *κάπηλο*, μια μορφή μικροεμπόρου που παρείχε στον Αθηναίο πολίτη τα προς το ζην.

Αντίθετα, το εξωτερικό εμπόριο διεξαγόταν στον Πειραιά, κυρίως από τους μέτοικους, υπό την καθοδήγηση αξιωματούχων της πόλεως, οι οποίοι ρύθμιζαν αυστηρά τους όρους διεξαγωγής του και είχαν ως στόχο να εξασφαλίσουν τρόφιμα για την πόλη.

Η αθηναϊκή αγορά υπήρξε ένα διπλό σύστημα εμπορικών συναλλαγών που βασίζονταν στον απόλυτο διαχωρισμού της εσωτερικής από την εξωτερική οικονομία. Ο λόγος δημιουργίας αυτού του διπλού συστήματος ήταν για την επιβίωση των πολιτών της. Αφού η Αθήνα έγινε μεγάλη πόλη, δεν μπορούσε να επιβιώσει μόνο με τη δική της παραγωγή: οι εισαγωγές τροφίμων ήταν ουσιαστικές, επειδή τα δικά της εδάφη δεν μπορούσαν να της παρέχουν τα απαιτούμενα ποσά, και έτσι το πρόβλημα αυτό ανάγκασε την Αθήνα να εισάγει. Η εσωτερική αγορά χρησίμευε ως μέσο για την αναδιανομή των αγαθών.

Η σύνδεση μεταξύ των δύο συστημάτων πραγματοποιήθηκε αποκλειστικά από το κράτος, το οποίο έλεγχε τις ποσότητες και τις τιμές οποιασδήποτε συναλλαγής του εξωτερικού εμπορίου· με αυτόν τον τρόπο μπορούσε να ρυθμίζει τις εισαγωγές τροφίμων και κατά συνέπεια το επίπεδο εφοδιασμού της εσωτερικής αγοράς. Η απόφαση για τις ποσότητες που επιτρέπονταν να εισέλθουν στην πόλη γινόταν σύμφωνα με τις ανάγκες της πόλης σε κάθε συγκεκριμένη περίοδο. Άρα αυτός ο μηχανισμός ρύθμισης τους

εξωτερικού εμπορίου και της σύνδεσης του με την εσωτερική αγορά στηριζόταν στον σκοπό της φροντίδας των μέσων επιβίωσης των πολιτών της, προστατεύοντας την πόλη και τους ανθρώπους από οποιοδήποτε πρόβλημα.

Με βάση έρευνα και μελέτη των πηγών που έθεσαν στη διάθεση μας αρχαίοι και σύγχρονοι Έλληνες και ξένοι συγγραφείς θα επιχειρήσουμε στην παρούσα εργασία να παρουσιάσουμε τις πτυχές του Εμπορικού Δικαίου τόσο στο χώρο της αγοράς, στην Αθήνα όσο και στο χώρο του λιμανιού, στο Πειραιά στην Κλασική περίοδο.

1. Η ανάδειξη της Αθήνας σε εμπορική δύναμη

Στις αρχές του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, η οικονομία της Αθήνας βασιζόταν κατά κύριο λόγο από τη γεωργία. Είχε αναπτύξει κάποιας χαμηλής έντασης εμπορική δραστηριότητα, με μερικά εμπορικά πλοία, και πιθανώς κάποια πολεμικά πλοία αλλά σίγουρα δεν ήταν σε καμία περίπτωση μία μεγάλη εμπορική ή ναυτική δύναμη. Όμως, το 482 π.Χ. οι Αθηναίοι εντοπίζουν ένα νέο μεγάλο αργυρούχο κοίτασμα στο Λαύριο και αποφασίζουν μετά από παρότρυνση του Θεμιστοκλή να διαθέσουν τα προερχόμενα από αυτό έσοδα για την ενίσχυση της ναυτικής δύναμης και την κατασκευή νέου, ασφαλούς λιμανιού, του Πειραιά, ώστε αυτό το λιμάνι να αποβεί ασφαλές τόσο για πολεμικούς όσο για εμπορικούς σκοπούς.

Έτσι, λοιπόν, μεταξύ 461 π.Χ.- 455 π.Χ. οι Αθηναίοι κατασκευάζουν τα Μακρά Τείχη, τα οποία συνέδεαν την Αθήνα με το λιμάνι του Πειραιά με κύριο ακριβώς στόχο να προστατευθεί η επικοινωνία της Αθήνας με το λιμάνι της. Το γιγαντιαίο αυτό έργο δεν ήταν μόνο ύψιστης στρατηγικής σημασίας για την απόκρουση οποιασδήποτε εισβολής και την προστασία των πολεμικών ναύσταθμων, αλλά, ακόμη, παρείχε αρκετή ασφάλεια για την ανάπτυξη του επιχειρηματικού πνεύματος. Η ατμόσφαιρα ασφάλειας εντός των τειχών του Πειραιά τόνωσε την εμπορική δραστηριότητα, διευκόλυνε την εγκατάσταση βιομηχανιών και ευνόησε το διαμετακομιστικό εμπόριο. Οι ξένοι έβρισκαν στον Πειραιά ασφαλή τοποθέτηση των προϊόντων τους ενώ η κίνηση αυτή ενίσχυε το δημόσιο ταμείο μέσω των εσόδων από τους δασμούς εισαγωγής και εξαγωγής.

Επιπλέον, η εξουδετέρωση της πειρατείας συντέλεσε στην αποκατάσταση της ελεύθερης ναυσιπλοΐας και ενίσχυσε τη διακίνηση των εμπορευμάτων. Χάρη στο γεγονός αυτό επιτεύχθηκε η ανάδειξη του Πειραιά και ευνοήθηκε η ανάπτυξη του Αθηναϊκού εμπορίου στο Αιγαίο.

Παράλληλα, οι Αθηναίοι δημιούργησαν τη λεγόμενη Α' Αθηναϊκή Συμμαχία (Δηλιακή Συμμαχία) κατά τη διάρκεια του 478-404 π.Χ.. Έτσι, η Αθήνα είχε πράγματι καταφέρει να ενσωματώσει ένα μεγάλο μέρος της περιοχής της Ανατολικής Μεσογείου σε ένα ολοκληρωμένο ενιαίο σύστημα

οικονομικής συνεργασίας και ασφάλειας μέσω του ισχυρού στόλου της. Το εμπόριο σε όλο αυτό το ενοποιημένο σύστημα οικονομικής συνεργασίας άνθισε γρήγορα.

Οι Αθηναίοι, αναγνωρίζοντας ότι με τις εμπορικές δραστηριότητες με το εξωτερικό αυξάνονται τα έσοδα της πόλης, προσπάθησαν να τις προωθήσουν θεσπίζοντας νόμους για την προστασία των εμπόρων. Στα πλαίσια αυτής της προσπάθειας θέσπισαν τη διαδικασία της εμπορικής δίκης (*δίκαι έμπορικάι*), ώστε να διευκολυνθούν οι έμποροι και κυρίως οι ξένοι όταν ανέκυπταν εμπορικές νομικές διαφορές.¹

Έτσι, λοιπόν, η Αθήνα, μαζί με το λιμάνι του Πειραιά, κατέστη από τον 5^ο π.Χ. αιώνα το σπουδαιότερο εμπορικό κέντρο της Μεσογείου, όπου συγκεντρώνονταν τα προϊόντα από τους διάφορους τόπους παραγωγής τόσο για την τοπική κατανάλωση όσο και για τη διοχέτευση σε άλλες αγορές.

---

¹Μιχαηλίδης Θεολόγος, *Οικονομική Θεώρησης Αρχαίων Αθηνών: 478 π.Χ.-322 π.Χ.*, Αθήνα 19__?, σελ. 99-101

2. Οι δύο κλάδοι της εμπορικής δραστηριότητας στην Κλασική Αθήνα

Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι η εμπορική δραστηριότητα στην Κλασική Αθήνα ήταν χωρισμένη σε δύο κλάδους, που είχαν τη θέση τους σε διαφορετικούς χώρους και που τους ασκούσαν διαφορετικές κατηγορίες υποκειμένων. Ο ένας κλάδος ήταν η *καπηλεία* και ο άλλος η *έμπορία*.²

Ο πρώτος από τους κλάδους αυτούς, η *καπηλεία*, διεξαγόταν στη *Άγορά*, στο κέντρο της Αθήνας. Στο χώρο της *Άγοράς* παρατηρείται η τάση της εξειδίκευσης, καθώς όσοι εμπορεύονταν τα ίδια ή παρόμοια αγαθά, προσπαθούσαν να συγκεντρώνονταν στους ίδιους τομείς. Ειδικότερα, η αθηναϊκή *Άγορά* ήταν διαιρεμένη σε τομείς, τους αποκαλούμενους *κύκλους*,³ χαρακτηριζόμενους από τα είδη που εκθέτουν για πώληση στον καθένα από αυτούς, όπως *εἰς τὰ βιβλία*, *εἰς τοῦψον*, *ἐς τὸν οἶνον*, *ἐς τοῦλαιον*, *ἐς τὰς χύτρας*,⁴ *εἰς τὸν χλωρὸν τυρόν*,⁵ υπήρχε, επίσης, και ο *κύκλος* οπου γινόταν η πώληση των δούλων.⁶ Κάθε κύκλος περιλάμβανε καταστήματα, τα οποία, λόγω της ελαφράς και προσωρινής κατασκευής τους ονομάζονταν *σκηναί*,⁷ δηλαδή παραπήγματα. Η *Άγορά*, επιπλέον, προσέλκυε πολλά καταστήματα (εργαστήρια) που άνοιγαν στην περιφέρεια της, όπως *μυροπωλεία*, *υποδηματοποιεία* κτλ..⁸

Ο δεύτερος κλάδος, η *έμπορία*, δεν διεξαγόταν στην *Άγορά*, αλλά σε έναν καθορισμένο χώρο στο λιμάνι του Πειραιά, στο *Έμπόριον*.⁹ Πρόκειται για

² Γκόφας Δημήτρης (1992): 167

³ **Αρποκρατίων**, *Λεξικόν των δέκα ρητόρων*, στο γράμμα Κ, κύκλοι: «*Δείναρχος ἐν τῷ κατὰ Καλλαίσχρου. κύκλοι ἐκαλοῦντο οἱ τόποι ἐν οἷς ἐπωλοῦντό τινες: ὠνομάσθησαν δὲ ἀπὸ τοῦ κύκλω περιεστάναι τοὺς πωλουμένους. Μένανδρος Ἐφεσίῳ ἐγὼ μὲν ἤδη μοι δοκῶ νῆ τοὺς θεοὺς ἐν τοῖς κύκλοις ἐμαυτὸν ἐκδεδουκότα ὄραν, κύκλω τρέχοντα καὶ πωλούμενον*»

⁴ **Ιούλιος Πολυδεύκης**, *Ονομαστικόν*, Βιβλίο 9^ο στοίχος 47: «*οὕτω γὰρ τὸν τόπον, οὗ τὰ βιβλία οἱ Ἄττικοι ὠνόμαζον: ὡσπερ καὶ τοὺς ἄλλους τόπους ἐκ τῶν πιπρασκομένων, ὡς εἰ φαῖεν, ἀπῆλθον εἰς τοῦψον, καὶ εἰς τὸν οἶνον, καὶ εἰς τοῦλαιον, καὶ εἰς τὰς χύτρας*»

⁵ **Λυσίας**, *Κατὰ Παγκλέωνος*, 23.6: «*ἐλθόντα εἰς τὸν χλωρὸν τυρόν*»

⁶ **Ιούλιος Πολυδεύκης**, *Ονομαστικόν*, Βιβλίο 7^ο στοίχος 11: «*καὶ κύκλοι δὲ ἐν τῇ νέᾳ κωμωδίᾳ καλοῦνται, ἐν οἷς ἐπιπράκοντο τὰ ἀνδράποδα, ἴσως καὶ λοιπὰ ὦνια*»

⁷ **Αρποκρατίων**, *Λεξικόν των δέκα ρητόρων*, στο γράμμα Σ, *σκηνίτης*: «*μήποτε δὲ ὡς ἀγοραῖον καλούμενον, ἐπειδὴ ἐν σκηναῖς ἐπιπράσκετο πολλὰ τῶν ὠνίων*»

⁸ **Λυσίας**, Ἰπὲρ τοῦ ἀδυνάτου, 24.20: «*ἐκαστος γὰρ ὑμῶν εἴθισται προσφοιτᾶν ὁ μὲν πρὸς μυροπώλιον, ὁ δὲ πρὸς κουρεῖον, ὁ δὲ πρὸς σκυτοτομεῖον, ὁ δ' ὅποι ἂν τύχη, καὶ πλείστοι μὲν ὡς τοὺς ἐγγυτάτω τῆς ἀγορᾶς κατεσκευασμένους*», **Γκόφας Δημήτρης** (1992): 169-170

⁹ **Γκόφας Δημήτρης** (1992): 167

τις περίφημες στοές κατά μήκος της προκουμαίας όπου οι πραγματευτές αποθήκευαν και εξέθεταν τα εμπορεύματά τους προς πώληση. Το Έμποριον ήταν μια περιοχή τα όρια της οποίας σημειώνονταν με σημάδια κάθε είδους, δεν είναι γνωστό πόση ήταν η έκταση της αλλά πρέπει να περιλάμβανε ολόκληρο το λιμάνι του Πειραιά.¹⁰

Σημαντική θέση ανάμεσα στις εγκαταστάσεις του Έμποριου κατείχε το Δείγμα.¹¹ Το Δείγμα βρισκόταν στο κέντρο του λιμανιού, εκεί οι έμποροι εξέθεταν δείγματα των εμπορευμάτων τους και γινόταν συζήτηση επί των τιμών με τους υποψήφιους αγοραστές. Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι το Δείγμα έμοιαζε με το σημερινό Χρηματιστήριο, δεδομένου ότι εκεί γίνονταν διαπραγματεύσεις για τις τιμές των προϊόντων. Πάντως το σύστημα αυτό ήταν μεγάλης σημασίας για το εμπόριο χοντρικής, καθώς χάρη σε αυτό μπορούσαν να πραγματοποιηθούν παραγγελίες μεγάλων ποσοτήτων εμπορευμάτων βάση δείγματος.

Πέρα από το Δείγμα, όπου πραγματοποιούνταν οι συναλλαγές, οι πωλήσεις εμπορευμάτων που μεταφέρονταν προς την Αθήνα και οι πωλήσεις, σε ξένους, εμπορευμάτων που επανεξάγονταν, το Έμποριον διέθετε και τη δική του αγορά, στο βόρειο τμήμα του. Δεν έχει βρεθεί καμία ρητή αναφορά σε αυτήν την αγορά, αλλά η αδιαμφισβήτητη ύπαρξη της συνάγεται από το γεγονός ότι εκείνοι που κατέφθαναν στο Έμποριον, για να πραγματοποιήσουν τις συναλλαγές τους, μπορούσαν να εφοδιαστούν εκεί δίχως να εισέλθουν στην κυρίως πόλη, την Αθήνα.¹²

Η διαίρεση, όμως, αυτή σε χώρο της Άγοράς και σε χώρο του Έμποριου δεν είχε μόνο τοπική σημασία, αλλά και ποιοτική, καθώς στην Άγορά τα πρόσωπα που ασκούσαν την εμπορική δραστηριότητα, οι κάπηλοι, ήταν κατά κύριο λόγο Αθηναίοι πολίτες. Επίσης, όπως βλέπουμε από το σχόλιο 1156 στον Πλούτο του Αριστοφάνους μπορούμε να μεταφράσουμε τον όρο

---

¹⁰ MacDowell D. M. (2015): 242

¹¹ Γκόφας Δημήτρης (1992): 204

¹² Πολάνυι Καρλ (2017): 185

καπηλεία ως λιανικό εμπόριο και, επομένως, τους κάπηλους ως λιανοπωλητές.¹³

Αλλά και ξένοι είχαν το δικαίωμα να πουλούν στην *Άγορά*, υπό τον όρο ότι θα πλήρωναν το *ξενικό τέλος*. Σύμφωνα με έναν αθηναϊκό νόμο, που είχε εισαγάγει ο Σόλων και επανέφερε ο Αριστοφών, δεν επιτρεπόταν στους ξένους να πωλούν αγαθά στην *Άγορά*. Ο νόμος, όμως, αυτός τροποποιήθηκε κατά τον 4^ο π. Χ. αιώνα, απαγορεύοντας στους ξένους να πωλούν προϊόντα στην *Άγορά* αν δεν κατέβαλλαν κάποιο φόρο (*ξενικά*).¹⁴ Μάλιστα σε μία υπόθεση ο κατηγορούμενος Αθηναίος Ευζίθεος αποκρούει τις κατηγορίες από κάποιον Ευβουλίδη ότι η μητέρα του, που είναι έμπορος κορδέλας, είναι ξένη, λέγοντας ότι «αν ήταν ξένη, αφού εξετάσουν τους καταλόγους τελών στην αγορά, για να δουν αν πλήρωνε τον φόρο των ξένων και να αποδείξουν απόπου ήταν».¹⁵ Μοιάζει προφανές ότι το να διαθέτει κανείς πάγκο στην Αθηναϊκή *Άγορά* αποτελούσε προνόμιο των Αθηναίων πολιτών, και η απόδοση αυτού του δικαιώματος στους ξένους έναντι κάποιου τιμήματος αποτελούσε μια τροποποίηση του. Το ότι μέτοικοι εμπορεύονταν πράγματι στην *Άγορά*, στις αρχές του 4^{ου} π.Χ. αιώνα, τεκμαίρεται από έναν λόγο του Λυσία ενάντια στους λιανοπωλητές σιταριού (*σιτοπώλας*), όπου αυτοί παραδέχονται ότι όντως είναι μέτοικοι, αλλά ελέγχονται αυστηρά.¹⁶

Επιπλέον, και οι δούλοι μπορούσαν να εργάζονται στην αθηναϊκή *Άγορά*. Έτσι υπήρχαν δούλοι που εργάζονταν στην *Άγορά* στο όνομα του κυρίου τους. Τέτοια είναι για παράδειγμα η περίπτωση της δούλης που

¹³ **Aristophanis** Plutus: Textu recognito cum scholiis selectis in usum scholarum, Εκδότης Sumpribus J. D. Gerstenbergii, 1821, Διαθέσιμο από την εφαρμογή Βιβλία Google Play, σελ. 131

¹⁴ **Δημοσθένης**, Έφεσις πρὸς Ευβουλίδην, 57.31: «[...] ὅτι οὐκ ἔξεστιν ξένῳ ἐν τῇ ἀγορᾷ ἐργάζεσθαι. καὶ μοι λαβὼν ἀνάγνωθι πρῶτον τὸν Σόλωνος νόμον»

¹⁵ **Δημοσθένης**, Έφεσις πρὸς Ευβουλίδην, 57.34: «προσήκεν δὴπουθεν εἰδότας αὐτὴν πολλοὺς ἦτις ἐστὶ μαρτυρεῖν, καὶ μὴ μόνον ἀκοήν, ἀλλ' εἰ μὲν ξένη ἦν, τὰ τέλη ἐξετάσαντας τὰ ἐν τῇ ἀγορᾷ, εἰ ξενικὰ ἐτέλει, καὶ ποδαπὴ ἦν ἐπιδεικνύντας: εἰ δὲ δούλη, μάλιστα μὲν τὸν πριάμενον, εἰ δὲ μὴ, τὸν ἀποδόμενον ἤκειν καταμαρτυροῦντα, εἰ δὲ μὴ, τῶν ἄλλων τινά, ἢ ὡς ἐδούλευσεν ἢ ὡς ἀφείθη ἐλευθέρα. νῦν δὲ τούτων μὲν ἀπέδειξεν οὐδέν, λελοιδορήκεν δὲ, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, οὐδὲν ὅ τι οὐ. τοῦτο γάρ ἐστιν ὁ συκοφάντης, αἰτιᾶσθαι μὲν πάντα, ἐξελέγξαι δὲ μηδέν»

¹⁶ **Λυσίας**, Κατὰ τῶν Σιτοπώλων, 22.5: «καὶ πρῶτον μὲν ἀνάβητε. εἶπε σὺ ἐμοί, μέτοικος εἶ; 'ναί.' μετοικεῖς δὲ πότερον ὡς πεισόμενος τοῖς νόμοις τοῖς τῆς πόλεως, ἢ ὡς ποιήσων ὅ τι ἂν βούλη; 'ὡς πεισόμενος.' ἄλλο τι οὖν ἢ ἀξιοῖς ἀποθανεῖν, εἴ τι πεποιήκας παρὰ τοὺς νόμους, ἐφ' οἷς θάνατος ἢ ζημία; 'ἐγῶγε.' ἀπόκριναι δὴ μοι, εἰ ὁμολογεῖς πλείω σίτον συμπρίασθαι πενήτηντα φορμῶν, ὧν ὁ νόμος ἐξεῖναι κελεύει. ἐγὼ τῶν ἀρχόντων κελευόντων συνεπριάμην»

αναφέρει ο Αισχίνης, η οποία κατασκεύαζε άμύργινα υφάσματα και στη συνέχεια, τα έφερνε και τα πουλούσε η ίδια στην Άγορά. Η πώληση φαίνεται να γινόταν στο όνομα του κυρίου της δούλης.¹⁷

Άλλη, όμως, κατηγορία αποτελούσαν οι δούλοι που απέφεραν εισόδημα εργαζόμενοι ανεξάρτητα από τον κύριο τους (*άνδράποδα μισθοφοροῦντα*).¹⁸ Οι δούλοι αυτοί, που εργάζονταν ανεξάρτητα από τον κύριό τους, ήταν μόνο υποχρεωμένοι να του πληρώνουν μέρος των αποδοχών τους, την *άποφορά*. Για παράδειγμα στο έργο *Κατά Τιμάρχου* του Αισχίνη γίνεται αναφορά σε κάποιους δούλους, που ήταν εξειδικευμένοι υποδηματοποιοί και καθέννας από τους οποίους πλήρωνε ένα ποσό δύο οβολών *άποφοράν* την ημέρα.¹⁹ Το υπόλοιπο από τα κέρδη, μετά την αφαίρεση της *άποφοράς*, περιερχόταν στον δούλο, ο οποίος αποκτούσε τα κέρδη αυτά κατά κυριότητα.²⁰

Στην Κλασική Αθήνα, όπως συνάγεται από το έργο *Έφεις προς Ευβουλίδην* του Δημοσθένη, επιτρεπόταν και στα δύο φύλα να διατηρούν πάγκους στην Άγορά ανάλογα με το είδος των προς πώληση προϊόντων.²¹ Άρα ο κάπηλος μπορούσε να είναι άνδρας ή γυναίκα ανάλογα με τα εμπορεύμενα αγαθά.

Εν αντιθέτως οι εμπορικές συναλλαγές στο χώρο του *Έμπορίου*, στο λιμάνι του Πειραιά, ασκούσαν από μη Αθηναίους πολίτες, δηλαδή από εκείνους που έκαναν εμπόριο ανάμεσα σε διαφορετικές πολιτείες και όχι απλώς χονδρεμπόριο. Σύμφωνα πάλι με το *σχόλιο 1156* στον *Πλούτο* του Αριστοφάνους «ο έμπορος είναι το πρόσωπο που αγοράζει από τον κάπηλο και πουλάει στα ξένα».²² Ο έμπορος των μεγάλων αποστάσεων, κατά την κλασική εποχή, ήταν κατά κανόνα ξένος, δηλαδή πολίτης άλλου κράτους ή μέτοικος. Συνήθως, ο έμπορος ήταν Έλληνας από τα νησιά, τη Μεγάλη Ελλάδα, τη Μικρά Ασία, ή από κάποια πόλη της ηπειρωτικής Ελλάδας, π.χ. από την Κόρινθο.

¹⁷ **Αισχίνης**, *Κατά Τιμάρχου*, 1.97: «[...] γυναίκα άμύργινα έπισταμένην εργάζεσθαι και έργα λεπτά είς τήν άγοράν [...]»

¹⁸ **Ισαίος**, *Περί του Κίρωνος κλήρου*, 8.35: «έτι δέ άνδράποδα μισθοφοροῦντα»

¹⁹ **Αισχίνης**, *Κατά Τιμάρχου*, 1.97: «[...] χωρίς δέ οίκέτας δημιουργούς τής σκυτοτομικής τέχνης έννέα ή δέκα, ών έκαστος τούτω δύ' όβολούς άποφοράν έφερε τής ήμέρας [...]»

²⁰ **Γκόφας Δημήτρης** (1992): 194

²¹ **Δημοσθένης**, *Έφεις προς Ευβουλίδην*, 57.30-35

²² **Aristophanis** Plutus ό.π. σελ. 131

Επομένως, η Αθήνα διατηρούσε ένα σημαντικό πληθυσμό μετοίκων, οι οποίοι προέρχονταν από άλλες πόλεις της Ελλάδας και οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν εγκατεστημένοι στον Πειραιά. Πολλοί από αυτούς ήταν έμποροι, κυρίως εισαγωγείς σιτηρών, επίσης αρκετοί ασχολούνταν με τα ναυτικά δάνεια, τα οποία ήταν απαραίτητα προκειμένου να λειτουργήσει το εξωτερικό εμπόριο. Πολλά από όσα είναι γνωστά για το θαλάσσιο εμπόριο, τα ναυτικά δάνεια, τις τραπεζικές δραστηριότητες και τους εμπόρους, προέρχονται από τους δικανικούς λόγους του Δημοσθένη. Σχεδόν όλοι οι έμποροι που εμφανίζονται σε αυτούς τους λόγους είναι ή μέτοικοι ή ξένοι, οι οποίοι ταξιδεύουν με προϊόντα. Ο σκοπός των περισσότερων ναυτεμπόρων ήταν να συσσωρεύσουν μια μικρή περιουσία, ικανή να τους επιτρέψει να αποσυρθούν από τη θάλασσα και να χορηγούν δάνεια σε άλλους ναυτικούς. Για παράδειγμα στο έργο *Προς Άπατούριον παραγραφή* του Δημοσθένη ένας έμπορας αναφέρει ότι εγκατέλειψε τα θαλάσσια εμπόρια έχοντας συσσωρεύσει ένα ικανό κεφάλαιο που του επιτρέπει να χορηγεί δάνεια σε άλλους εμπόρους.²³

---

²³ **Δημοσθένης**, *Προς Άπατούριον παραγραφή*, 33.4: «[...] πολὺν ἤδη χρόνον ἐπὶ τῆς ἐργασίας ὧν τῆς κατὰ θάλατταν, μέχρι μὲν τινος αὐτὸς ἐκινδύνευον, οὕτω δὲ ἔτη ἐστὶν ἑπτὰ ἀφ' οὗ τὸ μὲν πλεῖν καταλέλυκα, μέτρια δ' ἔχων τούτοις πειρῶμαι ναυτικοῖς ἐργάζεσθαι»

3. Οι τρόποι συναλλαγών στην Αγορά και στο Έμπόριον

Στην Κλασική Αθήνα οι εμπορικές συναλλαγές στην Αγορά, και συγκεκριμένα στο λιανικό εμπόριο, ήταν σχετικά πιο απλές, πολλές φορές δεν απαιτούσαν κάποιο συμβόλαιο και κυρίως ήταν απαλλαγμένες από κρατικές παρεμβολές. Αντιθέτως το εμπόριο, κατά βάση το χονδρικό που γινόταν στο χώρο του λιμανιού (Έμπόριον), ήταν πιο πολύπλοκο και σχεδόν πάντοτε σύμφωνα με μαρτυρίες, γραπτά τεκμήρια, και ενισχυόταν και παρεμποδιζόταν από κρατικές παρεμβάσεις.²⁴

3.1 Οι εμπορικές συναλλαγές στην Αγορά

Οι νομικές διατάξεις που διείπαν τις συναλλαγές στην Αγορά περιορίζονταν ουσιαστικά στους τομείς της απάτης, δηλαδή υποχρέωναν τόσο τους αγοραστής όσο και τους πωλητές να απέχουν στην αγορά από κάθε απάτη (κατά την αγοράν άψευδεῖν).²⁵ Ως εγγύηση για τους αγοραστής κατά των πωλητών, οι οποίοι έδιναν ενδεχομένως ψευδή εικόνα των ιδιοτήτων των εμπορευμάτων, αποτελούσε ο αγορανομικός νόμος των Αθηνών, ο οποίος απαγόρευε να γίνονται ψευδείς δηλώσεις στην Αγορά.²⁶ Υπήρχαν, ακόμη, κάποιοι ειδικοί κανόνες που αφορούσαν την πώληση δούλων. Όταν πουλιόταν δούλος, ο πωλητής υποχρεούνταν από τον νόμο να δηλώσει αν ο δούλος είχε κάποιο σωματικό ελάττωμα· αν ο αγοραστής

²⁴ **Cohen Edward E.**, *Commercial Law in Michael Gagarin, David Cohen, The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, Cambridge University Press, 2005, σελ. 290-292

²⁵ **Αρποκρατίων**, *Λεξικόν των δέκα ρητόρων*, στο γράμμα Κ, κατά την αγοράν άψευδεῖν: «Υπερείδης ἐν τῷ κατ' Ἀθηνογένους α' ὁ μὲν τοίνυν νόμος κελεύει ἀψευδεῖν ἐν τῇ ἀγορᾷ.» ἔοικεν ὁ νόμος περὶ τῶν ὠνίων κείσθαι: Θεόφραστος γοῦν ἐν τοῖς περὶ νόμων φησὶ δυοῖν τούτων ἐπιμελεῖσθαι δεῖν τοὺς ἀγορανόμους, τῆς τε ἐν τῇ ἀγορᾷ εὐκοσμίας καὶ τοῦ ἀψευδεῖν μὴ μόνον τοὺς πιπράσκοντας, ἀλλὰ καὶ τοὺς ὠνουμένους», **Δημοσθένης**, *Περὶ τῆς Ἀτελείας πρὸς Λεπτίνην*, 20.9: «πῶς γὰρ οὐκ αἰσχρὸν, ὡ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, κατὰ μὲν τὴν ἀγορὰν ἀψευδεῖν νόμον γεγράφθαι, ἐφ' οἷς οὐδὲν ἐστὶ δημοσίᾳ βλάβος εἴ τις ψεύδεται, ἐν δὲ τῷ κοινῷ μὴ χρῆσθαι τῷ νόμῳ τούτῳ τὴν πόλιν τὴν αὐτὴν ἐπιτάξασαν τοῖς ἰδιώταις, ἀλλὰ τοὺς ἀγαθὸν τι πεποιηκότας ἐξαπατῆσαι, καὶ ταῦτ' οὐ μικρὰν ζημίαν ὀφλήσειν μέλλουσαν», **Γκόφας Δημήτρης** (1992): 178

²⁶ **Υπερείδης**, *Κατὰ Ἀθηνογένους*, 3.14: «ὁ μὲν τοίνυν εἷς νόμος κελεύει ἀψευδεῖν ἐν τῇ ἀγορᾷ, πάντων, οἶμαι, παράγγελμα κάλλιστον παραγγέλλων: σὺ δὲ ψευσάμενος ἐν μέσῃ τῇ ἀγορᾷ συνθήκας κατ' ἐμοῦ ἔθου. ἐπεὶ ἐὰν δείξης προειπῶν ἐμοὶ τοὺς ἐράνους καὶ τὰ χρέα, ἢ γράψας ἐν ταῖς συνθήκαις ὅσους ἐπυθόμην, οὐδὲν ἀντιλέγω σοι ἀλλ' ὁμολογῶ ὀφείλειν», **MacDowell D. M.** (2015): 215

ανακάλυπτε ελάττωμα, το οποίο δεν είχε δηλωθεί, μπορούσε να επιστρέψει το δούλο και να ζητήσει πίσω τα χρήματα του.²⁷ Η επιστροφή του δούλου πραγματοποιούνταν με την παρουσίαση (*ἀναγωγή*) του δούλου στον πωλητή μπροστά στους *ἀγορανόμους*. Εάν ο πωλητής αρνιόταν να ξαναπάρει το δούλο μπορούσε να ασκηθεί μια ιδιαίτερη αγωγή, η *δίκη ἀνδραπόδων*.²⁸

Ωστόσο, οι αγοροπωλησίες στο Αττικό Δίκαιο της Κλασικής περιόδου αποτελούσαν μια δικαιοπραξία άμεσης εκπλήρωσης (χέρι με χέρι) που γινόντουσαν μόνο *τοῖς μετρητοῖς*. Οι συναλλαγές πραγματοποιούνταν στιγμιαία, με την πλήρη καταβολή του τιμήματος πώλησης και τη σύγχρονη παράδοση του πράγματος, οπότε και τότε ο αγοραστής αποκτούσε την κυριότητα του αντικειμένου της αγοροπωλησίας. Επομένως, τουλάχιστον θεωρητικά, το αθηναϊκό εμπορικό δίκαιο ήταν νομικά απλό. Όμως, στις συναλλαγές στην *Ἀγορά*, δεν έλειπαν και κάποιες εξαιρέσεις, όπως οι πωλήσεις με πίστωση και οι πωλήσεις με αναβολή της παράδοσης του αντικειμένου αγοροπωλησίας.²⁹

Στο αθηναϊκό δίκαιο η πώληση επί πιστώσει δεν αναγνωριζόταν, καθώς επικρατούσε η άποψη ότι η πώληση δεν είχε νομικά συντελεστεί και τα αγαθά παρέμεναν στην κυριότητα του πωλητή μέχρι να πληρώσει ο αγοραστής.³⁰ Αλλά η αθηναϊκή εμπορική πρακτική λόγω της αύξησης των συναλλαγών δεν μπορούσε να παραβλέψει τις αγοροπωλησίες επί πιστώσει. Έτσι, λοιπόν, εάν ο αγοραστής δεν διέθετε επαρκή μετρητά, μπορούσε να δανειστεί από τον πωλητή για να κάνει την αγορά και να του επιστρέψει το δάνειο με την πάροδο της συμφωνημένης προθεσμίας πίστωσης του τιμήματος.³¹ Η χρηματοδότηση από τον πωλητή επέτρεπε στον αγοραστή να πάρει αμέσως το αγαθό. Με την σειρά του, εάν ο αγοραστής δεν εξοφλούσε το δάνειο μέσα

---

²⁷ **Υπερείδης**, *Κατά Ἀθηνογένους*, 3.15: «μετὰ δὲ ταῦτα ἕτερος νόμος ἐστὶ περὶ ὧν ὁμολογοῦντες ἀλλήλοις συμβάλλουσιν, ὅταν τις πωλῆ ἀνδράποδον προλέγειν ἐάν τι ἔχη ἀρρώστημα, εἰ δὲ μή, ἀναγωγή τούτου ἐστίν. καίτοι ὅπου τὰ παρὰ τῆς τύχης νοσήματα ἂν μὴ δηλώσῃ τις πωλῶν οἰκέτην ἀνάγειν ἔξεστι, πῶς τὰ γε παρὰ σοῦ ἀδικήματα συσκευασθέντα οὐκ ἀναδεκτέον σοὶ ἐστίν; ἀλλὰ μὴν τὸ μὲν ἐπίληπτον ἀνδράποδον οὐ προσπαλλοῦει τοῦ πριαμένου τὴν οὐσίαν, ὃ δὲ Μίδα, ὃν σύ μοι ἀπέδου, καὶ τὴν τῶν φίλων τῶν ἐμῶν ἀπολώλεκε»,

²⁸ **Biscardi Arnaldo** (1991): 252-253

²⁹ **Γκόφας Δημήτρης** (1992): 186-187

³⁰ **MacDowell D. M.** (2015): 214

³¹ **Γκόφας Δημήτρης** (1992): 187-188

στη συμφωνημένη προθεσμία τότε ο πωλητής μπορούσε να ασκήσει δικαστική αγωγή κατά του αγοραστή για να τον αποπληρώσει.³²

Οι μορφές πίστωσης που συνδέονταν με το εμπόριο στην αθηναϊκή *Αγορά* ήταν οι *έρανοι* και οι *άφορμές*. Σχετικά με τους *έρανους* μας παρέχει πληροφορίες μια χαρακτηριστική περίπτωση που αφορά τη χορήγηση κεφαλαίων για μυροπωλείο, την οποία παραθέτει ο Υπερείδης. Το μυροπωλείο αυτό διηύθυνε ένας δούλος, ο Μίδα, φαίνεται δε ότι η επιχείρηση αυτή του Μίδα είχε επιβαρυνθεί με σοβαρά χρέη προς εκείνους που συνεισέφεραν στον *ἔρανο* (*πληρωτάς τῶν ἐράνων*).³³ Με τον όρο *ἔρανος*, στη συγκεκριμένη περίπτωση, δεν νοείται δάνειο συλλεγόμενο με συνεισφορές για την παροχή βοήθειας προς το πρόσωπο που βρίσκεται σε ανάγκη. Αλλά, στην προκειμένη περίπτωση *ἔρανος* σήμαινε ποσό που συγκεντρώνεται με συνεισφορές για να δοθεί ως δάνειο σε εμπορική επιχείρηση, προκειμένου να χρησιμεύσει ως κεφάλαιο κίνησης της επιχείρησης αυτής.³⁴ Οι *ἔρανοι* κατά κανόνα επιστρέφονταν σε δόσεις (*φοραί*),³⁵ δεν ήταν τοκοφόροι. Οι υποθέσεις των *εράνων* ρυθμιζόνταν από ειδικό *νόμο ἔρανικό* και οι δίκες που προέκυπταν από *έρανους* εισάγονταν στους *Εἰσαγωγείς* και ανήκαν στις *ἔμμηνες δίκες*.³⁶

Το δεύτερο είδος πιστώσεων στις οποίες μπορούσαν να προσφύγουν οι εμπορευόμενοι στην *Αγορά* ήταν οι *άφορμές*. Η *άφορμή* ήταν δανειακό κεφάλαιο που χορηγούνταν για να χρησιμεύσει ως αρχικό κεφάλαιο εμπορικής επιχείρησης.³⁷ Το είδος αυτό της πίστωσης ασκούσαν οι Αθηναίοι

³² **Cohen Edward E.** (2005): 294

³³ **Υπερείδης**, *Κατά Ἀθηνογένοους*, 3.9: «ἐλθόντες δ' ἐπὶ τὸ μυροπώλιον τὸ μὲν γραμματεῖον τιθέμεθα παρὰ Λυσικλεῖ Λευκονοιεῖ, τὰς δὲ τετταράκοντα μνᾶς ἐγὼ καταβαλὼν τὴν ὤνην ἐποίησάμην. τούτου δὲ γενομένου προσήεσάν μοι οἱ χρήσται οἷς ὠφείλετο παρὰ τῷ Μίδᾳ καὶ οἱ πληρωταὶ τῶν ἐράνων καὶ διελέγοντό μοι: καὶ ἐν τρισὶν μηνσὶν ἅπαντα τὰ χρέα φανερὰ ἐγεγόνει, ὥστ' εἶναί μοι σὺν τοῖς ἐράνοισι, ὅπερ καὶ ἀρτίως εἶπον, περὶ πέντε τάλαντα»

³⁴ **Γκόφας Δημήτρης** (1992): 190

³⁵ **Δημοσθένης**, *Πρὸς Νικόστρατον*, 53.8-9: «[...] χιλίας τε δραχμὰς ἔρανον αὐτῷ εἰς τὰ λύτρα [...] ἐκέλευσα δοῦναι τούτῳ χιλίας δραχμὰς, καὶ τοῦτο ἔδωκα δωρεὰν αὐτῷ τὸ ἀργύριον [...]»

³⁶ **Γκόφας Δημήτρης** (1992): 191

³⁷ **Δημοσθένης**, *Παραγραφή ὑπὲρ Φορμίωνος*, 36.12: «πολλὰ δ' ἂν τις ἔχοι λέγειν καὶ ἐπιδεικνύναι σημεῖα τοῦ τοῦτον συκοφαντεῖν ἐγκαλοῦντ' ἀφορμὴν. ἀλλ' οἶμαι μέγιστον μὲν ἐστὶν ἀπάντων τεκμήριον τοῦ μηδεμίαν λαβεῖν ἀφορμὴν εἰς ταῦτα τουτονὶ τὸ ἐν τῇ μισθῶσει γεγράφθαι προσοφείλοντα τὸν Πασίων' ἐπὶ τὴν τράπεζαν, οὐ δεδωκότ' ἀφορμὴν τούτῳ, δεύτερον δὲ τὸ τοῦτον ἐν τῇ νομῇ μηδὲν ἐγκαλοῦντα φαίνεσθαι, τρίτον δ', ὅτι μισθῶν ἐτέροις ὕστερον ταῦτα ταῦτα τοῦ ἴσου ἀργυρίου οὐ φανήσεται προσμεμισθωκῶς ἰδίαν ἀφορμὴν»

τραπεζίτες. Υπήρχαν, όμως, και περιπτώσεις όπου, αντίστροφα, τραπεζίτης ήταν ο οφειλέτης *άφορμης*.³⁸

Αρα, τέτοιοι μηχανισμοί πώλησης με πίστωση ήταν συνηθισμένοι στην Αθηναϊκή *Αγορά*. Μάλιστα και οι σωζόμενες πηγές επιβεβαιώνουν ότι οι αγοροπωλησίες επί πιστώσει ήταν ευρέως διαθέσιμες για καταναλωτικές (και άλλες) αγορές στην Αθήνα από τους πωλητές. Για παράδειγμα, ένας παραγωγός ξιφών και καναπέδων προσέφερε χρηματοδότηση στους καταναλωτές για να επιταχύνει τις πωλήσεις.³⁹ Η χρηματοδότηση από τον πωλητή για την αγορά δούλων φαίνεται να ήταν τόσο συνηθισμένη όπως αποδεικνύεται από δύο αναφορές σε δικανικούς λόγους. Στην μία, ο Σπουδίας απέτυχε να επιστρέψει στον πωλητή, τον Πολύευκτο, και το ποσό των 1.800 δραχμών και τον τόκο.⁴⁰ Στην άλλη, ένας άλλος πωλητής, ο Αμύντας αναφέρεται ότι είχε πουλήσει δούλους για 35 μνες σε έναν αγοραστή, τον Τιμοχάρη, ο οποίος δεν είχε χρήματα για την αγορά και έτσι συντάχθηκε μια συμφωνία που προέβλεπε την επιστροφή στον πωλητή των τόκων χρηματοδότησης.⁴¹ Επομένως, από τις σωζόμενες πηγές τεκμαίρεται ότι γινόντουσαν και κάποιες πωλήσεις επί πιστώσει, αλλά αυτές αποτελούσαν την εξαίρεση, και μπορούσε να τους δοθεί νομική ισχύ μόνο με πλασματική συμφωνία, συνήθως του τύπου του δανείου.

³⁸ Γκόφας Δημήτρης (1992): 191

³⁹ Δημοσθένης, *Κατά Αφόβου Επιτροπής Α*, 27.9: «[...] ὁ γὰρ πατήρ, ὧ ἄνδρες δικασταί, κατέλιπεν δύο ἔργαστήρια, τέχνης οὐ μικρᾶς ἑκάτερον, μαχαιροποιούς μὲν τριάκοντα καὶ δύο ἢ τρεῖς, ἀνὰ πέντε μνᾶς καὶ ἕξ, τοὺς δ' οὐκ ἐλάττονος ἢ τριῶν μνῶν ἀξίους, ἀφ' ὧν τριάκοντα μνᾶς ἀτελεῖς ἐλάμβανεν τοῦ ἐνιαυτοῦ τὴν πρόσοδον, κλινοποιούς δ' εἴκοσι τὸν ἀριθμόν, τετταράκοντα μνῶν ὑποκειμένους, οἱ δώδεκα μνᾶς ἀτελεῖς αὐτῷ προσέφερον, ἀργυρίου δ' εἰς τάλαντον ἐπὶ δραχμῇ δεδανεισμένου, οὗ τόκος ἐγίγνετο τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐκάστου πλεῖν ἢ ἑπτὰ μναί»

⁴⁰ Δημοσθένης, *Πρὸς Σπουδῖαν ὑπὲρ προικός*, 41.8: «ἕτερον δ', ὧ ἄνδρες δικασταί, δύο μὲν μνᾶς, ἃς ἐμαρτύρησεν Ἀριστογένης ἐγκαλεῖν ἀποθνήσκοντα Πολύευκτον ὀφειλομένης αὐτῷ παρὰ Σπουδῖα καὶ τὸν τόκον (τοῦτο δ' ἐστὶν οἰκέτου τιμῆ, ὃν ἐωνημένος οὔτος παρὰ τοῦ Πολυεύκτου, τὴν τιμὴν οὐτ' ἐκείνῳ διέλυσεν οὔτε νῦν εἰς τὸ κοινὸν ἀνενήνοχεν), ὀκτακοσίας δὲ καὶ χιλίας, περὶ ὧν οὐδ' ἔγωγ' οἶδα τί ποθ' ἔξει δίκαιον λέγειν»

⁴¹ Λυκούργος, *Κατά Λεωκράτους*, 1.23: «διοικήσας δὲ ταῦτα πάντα ὁ Ἀμύντας αὐτὸς πάλιν ἀποδίδεται ἀνδράποδα πέντε καὶ τριάκοντα μνῶν Τιμοχάρει Ἀχαρνεῖ τῷ τὴν νεωτέραν ἔχοντι τούτου ἀδελφῆν: ἀργύριον δὲ οὐκ ἔχων δοῦναι ὁ Τιμοχάρης, συνθήκας ποιησάμενος καὶ θέμενος παρὰ Λυσικλεῖ μίαν μνᾶν τόκον ἔφερε τῷ Ἀμύντα. ἵνα δὲ μὴ λόγον οἴσθε εἶναι ἀλλ' εἰδῆτε τὴν ἀλήθειαν, ἀναγνώσεται καὶ τούτων ὑμῖν τὰς μαρτυρίας. εἰ μὲν οὖν ζῶν ἐτύγγανεν ὁ Ἀμύντας, ἐκείνον ἂν αὐτὸν παρειχόμεν: νυνὶ δ' ὑμῖν καλῶ τοὺς συνειδότας. καί μοι λέγε ταύτην τὴν μαρτυρίαν, ὡς ἐπρίατο παρὰ Λεωκράτους ἐν Μεγάρῳ τὰ ἀνδράποδα Ἀμύντας καὶ τὴν οἰκίαν»

Η δεύτερη περίπτωση της αναβολής παράδοσης του αντικειμένου της αγοροπωλησίας παρουσίαζε μεγαλύτερες δυσκολίες, γιατί ο αγοραστής δεν είχε τρόπο να υποχρεώσει τον πωλητή να δεχθεί το συμφωνημένο ποσό, ενώ η καταβολή αυτού αποτελούσε την αναγκαία προϋπόθεση για την κτήση της κυριότητας του αντικειμένου της συναλλαγής. Στο πρόβλημα αυτό έδωσε λύση ο σημιτικής, φοινικικής, πιθανώς καταγωγής θεσμός του *άρραβώνα*.⁴²

Μέσα στα πλαίσια του Αθηναϊκού Δικαίου ο *άρραβώνας* εξελίχθηκε ως μέσο για να εξασφαλιστεί η πραγματοποίηση της αγοροπωλησίας στο μέλλον. Συγκεκριμένα, ο υποψήφιος αγοραστής, που δεν είχε το απαιτούμενο τίμημα για να πραγματοποιήσει την αγορά και ήθελε να εξασφαλίσει κάποιο δικαίωμα προτίμησης, μπορούσε να προσφέρει προκαταβολικά μέρος των χρημάτων, ως *αρραβώνα* (*άρραβών*).⁴³ Ο πωλητής ο οποίος έπαιρνε προκαταβολή ήταν νομικά υποχρεωμένος να κρατάει το αντικείμενο στη διάθεση του υποψήφιου αγοραστή μέχρι μια ορισμένη ημερομηνία. Στις περιπτώσεις πάλι εκείνες που ο πωλητής, αφού είχε πάρει τον *άρραβώνα*, αρνιόταν να λάβει και το υπόλοιπο του τιμήματος και να παραδώσει το πράγμα, ήταν δυνατόν να διωχθεί δικαστικώς για να υποχρεωθεί ή στην επιστροφή του *άρραβώνα* ή στην καταβολή μιας ορισμένης χρηματικής ποινής ύστερα από *δίκη βεβαιώσεως*.⁴⁴ Εάν πάλι ο αγοραστής, ενώ είχε καταβάλει τον *άρραβώνα*, αρνιόταν να καταβάλει και το υπόλοιπο του τιμήματος κατά τον προκαθορισμένο χρόνο έχανε και τον *αρραβώνα* που είχε καταβάλει.⁴⁵

Παρόλα αυτά, οι εμπορικές συναλλαγές στην *Αγορά* ήταν νομικά απλές διότι στην συντριπτική πλειονότητα των πωλήσεων δεν χρειαζόταν γραπτό

⁴² Γκόφας Δημήτρης (1992): 188

⁴³ **Ισαίος**, *Περί του Κίρωνος κλήρου*, 8,23: «καὶ ταῦτα Διοκλῆς ἀκούσας οὐδὲν ἀντεῖπεν, ἀλλὰ καὶ ἐωνῆσθαί τι τῶν εἰς τὴν ταφήν, τῶν δὲ ἄρραβῶνα δεδωκέναι αὐτὸς φάσκων, ταῦτα ἤξιου παρ' ἐμοῦ λαβεῖν, καὶ διωμολογήσατο τῶν μὲν ἡγορασμένων τιμῆν ἀπολαβεῖν, ὧν δὲ ἄρραβῶνα ἔφασκε δεδωκέναι, συστήσαι τοὺς λαβόντας. εὐθύς οὖν τοῦτο παρεφθέγγετο, ὡς οὐδ' ὅτι οὖν εἶη Κίρων καταλελοιπῶς, οὐδένα λόγον ἐμοῦ πω ποιουμένου περὶ τῶν ἐκείνου χρημάτων»

⁴⁴ **Αρποκρατίων**, *Λεξικόν των δέκα ρητόρων*, στο γράμμα Β, βεβαιώσεως: «δίκης ὄνομα ἐστίν, ἣν δικάζονται οἱ ὠνησάμενοί τι τῷ ἀποδομένῳ, ἂν ἕτερος μὲν ἀμφισβητῆ τοῦ πραθέντος, ὁ δὲ μὴ βεβαιοῖ. ἐνίοτε δὲ καὶ ἄρραβῶνος μόνου δοθέντος, εἶτα ἀμφισβητήσαντος τοῦ πεπρακότος, ἐλάγχχανε τὴν τῆς βεβαιώσεως δίκην ὁ τὸν ἄρραβῶνα δοὺς τῷ λαβόντι. Λυσίας ἐν *δυσὶ λόγοις*»

⁴⁵ **Biscardi Arnaldo** (1991): 250

συμβόλαιο πριν από την ταυτόχρονη ανταλλαγή μετρητών με αγαθά. Επίσης, τα σχετικά μικρά ποσά που συμπεριλαμβάνονταν σε μεμονωμένες συναλλαγές δεν απαιτούσαν περαιτέρω προσφυγή σε δικαστήρια ή ζήτηση για πιο εκτεταμένη νομοθεσία.⁴⁶

3.2 Οι εμπορικές συναλλαγές στο Έμπόριον

Οι Αθηναίοι από τον 5^ο π.Χ. αιώνα εξάρτησαν την ίδια την επιβίωση τους από τις εμπορικές συναλλαγές με το εξωτερικό. Οι εισαγωγές της Αθήνας εκτείνονταν από βασικά είδη διατροφής και πρώτες ύλες έως πολυτελή προϊόντα. Για να πληρώνει τις εισαγωγές της προσπαθούσε να εξάγει όσο μπορούσε περισσότερα εγχώρια προϊόντα, από τρόφιμα και πρώτες ύλες εν επαρκεία έως έργα των βιοτεχνών της. Πιο συγκεκριμένα, ένα μέρος της αξίας των εισαγωγών πληρωνόταν διά της αξίας των εξαγωγών, οι οποίες περιλάμβαναν λάδι, κρασί, μέλι, μάρμαρα, πήλινα αγγεία, όπλα, αρώματα, και άλλα βιοτεχνικά είδη. Όμως, οι Αθηναίοι μπορούσαν να πληρώνουν για εισαγόμενα είδη όχι μόνον με την αξία των εξαγόμενων, αλλά επίσης με παρεχόμενες υπηρεσίες όπως μεταφορές με τα πλοία τους, έντοκα δάνεια.⁴⁷

Η Αθήνα στην Κλασική Εποχή ήταν εξ ολοκλήρου εξαρτώμενη από το θαλάσσιο εμπόριο και αυτό το εμπόριο με τη σειρά του εξαρτιόταν εξ ολοκλήρου από τη διαθεσιμότητα χρηματοδότησης. Για παράδειγμα στο έργο *Πρὸς Φορμίωνα ὑπὲρ δανείου* του Δημοσθένη ένα δανειστής αναφέρει ότι η καλή πορεία των επιχειρήσεων δεν εξαρτάται από αυτούς που δανείζονται αλλά από αυτούς που δανείζουν. Δεν είναι δυνατόν να ξεκινήσει ούτε πλοίο ούτε πλοίαρχος ούτε επιβάτης αν λείπουν αυτοί που προσφέρουν δάνεια.⁴⁸

Συγκεκριμένα, εξαιτίας της έλλειψης μεγάλου ρευστού κεφαλαίου, οι ναυτικοί έμποροι συνήθως αναγκάζονταν να δανείζονται χρήματα για τα

⁴⁶ **Cohen Edward E.** (2005): 295-296

⁴⁷ **Σακελλαρίου Μιχαήλ Β.** (2000): 33-35

⁴⁸ **Δημοσθένης**, *Πρὸς Φορμίωνα ὑπὲρ δανείου*, 34.51: «ἠγεῖσθε γὰρ τοὺς τοιοῦτους οὐ μόνον τοὺς ἐντυγχάνοντας ἀδικεῖν, ἀλλὰ καὶ κοινῇ βλάπτειν τὸ ἔμπόριον ὑμῶν, εἰκότως. αἱ γὰρ εὐπορίαι τοῖς ἐργαζομένοις οὐκ ἀπὸ τῶν δανειζομένων, ἀλλ' ἀπὸ τῶν δανειζόντων εἰσίν, καὶ οὔτε ναῦν οὔτε ναύκληρον οὔτ' ἐπιβάτην ἔστ' ἀναχθῆναι, τὸ τῶν δανειζόντων μέρος ἂν ἀφαιρεθῆ»

εμπορικά τους ταξίδια. Πράγματι, η ναύλωση ενός πλοίου και η αγορά εμπορευμάτων χρειάζονταν μεγάλα κεφάλαια. Εξ άλλου, τα εμπορικά ταξίδια και οι θαλάσσιες μεταφορές παρουσίαζαν πολλούς κινδύνους. Έτσι προέκυψε ένας διαφορετικός τύπου δανείου τα θαλάσσια δάνεια, που είναι γνωστά και ως θαλασσοδάνεια.

Παρόλο, που υπήρχαν οι τραπεζίτες, οι οποίοι δάνειζαν στους εμπόρους, αυτοί, όμως, δεν ήταν οι χρηματοδότες του ναυτιλιακού εμπορίου. Το ρόλο αυτό του χρηματοδότη κατείχε μια εξιδεικευμένη ομάδα κεφαλαιούχων.⁴⁹ Αυτοί, κυρίως, ήταν μέτοικοι και ξένοι, οι οποίοι είχαν πλουτίσει από το εμπόριο, έτσι τους είχε δοθεί η δυνατότητα να αποσυρθούν από τη θάλασσα και να χορηγούν δάνεια σε άλλους εμπόρους.⁵⁰ Αλλά, ανάμεσα τους υπήρχαν και πολίτες, οι οποίοι με το να χορηγούν δάνεια αύξαναν την περιουσία τους χωρίς να είναι οι ίδιοι επί κεφαλής, καθώς χρησιμοποιούσαν μεσάζοντες. Σε αυτό το είδος επιχειρήσεων, οι προσωπικές σχέσεις έπαιζαν ένα μεγάλο ρόλο, γιατί η χορήγηση μεγάλων πιστώσεων στηριζόταν στην αμοιβαία εμπιστοσύνη. Αυτοί οι άνθρωποι γνωρίζονταν καλά και συνεταιριζόνταν συχνά για να μοιράζονται τα έξοδα και τους κινδύνους, χωρίς να χρειάζεται να προσφεύγουν στην τράπεζα.⁵¹

Το δάνειο καταγραφόταν σε γραπτό συμβόλαιο,⁵² τη *συγγραφή*, που ήταν ένα είδος εγγράφου που είχε αναπτυχθεί στην Αθήνα τον 4^ο π.Χ. αιώνα και περιείχε πολλές ρήτρες οι οποίες είχαν διαμορφωθεί στην πρακτική του διαπολιτειακού εμπορίου. Η συγγραφή του θαλασσοδανείου ξεκινούσε τυπικά με τη λέξη «*ἐδάνεισεν ...*» και συντάσσονταν μπροστά σε μάρτυρες. Το δάνειο παραχωρείτο σε έναν έμπορο υπό τη προϋπόθεση ότι το πλοίο θα έφθανε στον προορισμό του («*σωθείσης τῆς νεώς ἀποδοῦναι τὰ χρήματα*»)⁵³

⁴⁹ Γκόφας Δημήτρης (1994): 66-67

⁵⁰ Δημοσθένης, *Πρὸς Απατούριον παραγραφή*, 33.4, ό.π.

⁵¹ Migeotte Leopold (2007): 155

⁵² Από τις αρχές του 4ου π.Χ. αιώνα (και ίσως και νωρίτερα) στο ναυτιλιακό εμπόριο εμφανίζεται η χρήση του γραπτού συμβολαίου, πιθανώς πρώτα για υποθέσεις που αφορούσαν σημαντικά ποσά και παρουσίαζαν μεγάλους κινδύνους, όπως μεταφορά εμπορευμάτων και ναύλωση πλοίων για το μακρινό εμπόριο, χρηματικά δάνεια σε εμπόρους ιδιαίτερα για τις θαλάσσιες συναλλαγές.

⁵³ Δημοσθένης, *Πρὸς Ζηνομίωνα παραγραφή*, 32.5: «*λαμβάνοντες δὲ τὰ χρήματα, οἴκαδ' ἀπέστελλον εἰς τὴν Μασσαλίαν, καὶ οὐδὲν εἰς τὴν ναῦν εἰσέφερον. οὐσῶν δὲ τῶν συγγραφῶν, ὡσπερ εἰώθασιν ἅπασαι, σωθείσης τῆς νεώς ἀποδοῦναι τὰ χρήματα [...]*», Δημοσθένης, *Πρὸς Φορμίωνα ὑπὲρ δανείου*, 34.33: «*λέγει δὲ ὡς ἡ συγγραφή σωθείσης τῆς νεώς αὐτὸν*

και τα ποσά που δανείζονταν σπάνια ξεπερνούσαν τις 2.000 δραχμές. Ο δανειστής διακινδύνευε την ολοκληρωτική απώλεια του κεφαλαίου του σε περίπτωση ναυαγίου, επίθεσης πειρατών ή άλλων ατυχημάτων, ενώ ο οφειλέτης παρείχε ως εγγύηση το πλοίο του ή το φορτίο ή και τα δύο μαζί.⁵⁴

Τα δάνεια συνάπτονταν είτε για ένα απλό ταξίδι («έτερόπλου») ⁵⁵, είτε για ένα ταξίδι με επιστροφή («άμφοτερόπλου») ⁵⁶. Με την άφιξη του πλοίου έπρεπε να αποδοθεί το κεφάλαιο μαζί με τους τόκους, μέσα σε είκοσι ημέρες, μετά από την αφαίρεση των ζημιών από εκβολή ή λύτρα στους εχθρούς.⁵⁷ Πολλές φορές, κυρίως σε περίπτωση έτερόπλου, ένας «επίπλους» επιβιβαζόταν στο πλοίο για να παραλάβει τα χρήματα στο λιμάνι προορισμού.⁵⁸

Οι τόκοι διέφεραν ανάλογα με το δρομολόγιο, με την εποχή και τη διάρκεια του ταξιδιού. Στο τέρμα ενός πετυχημένου ταξιδιού, το επιτόκιο του κέρδους για τον πιστωτή ήταν της τάξης του 20% έως 30%.⁵⁹

Το συμβόλαιο για ναυτικό δάνειο που βρίσκουμε στο λόγο *Πρὸς τὴν Λάκριτον παραγραφὴν* είναι το μόνο σωζόμενο παράδειγμα αυτού του τύπου

ἀποδοῦναι κελεύει τὰ χρήματα. καὶ γὰρ ἐνθέσθαι τάγοράσματα εἰς τὴν ναῦν κελεύει σε, εἰ δὲ μὴ, πεντακισχιλίας δραχμὰς ἀποτίνειν. σὺ δὲ τοῦτο μὲν τῆς συγγραφῆς οὐ λαμβάνεις, παραβεβηκῶς δ' εὐθύς ἐξ ἀρχῆς καὶ τὰ χρήματα οὐκ ἐνθέμενος ἀμφισβητεῖς πρὸς ἐν ῥῆμα τῶν ἐν τῇ συγγραφῇ, καὶ τοῦτ' ἀνηρηκῶς αὐτός. ὅποτε γὰρ ἐν τῷ Βοσπόρῳ φῆς μὴ τὰ χρήματα ἐνθέσθαι εἰς τὴν ναῦν, ἀλλὰ τὸ χρυσίον τῷ ναυκλήρῳ ἀποδοῦναι, τί ἔτι περὶ τῆς νεῶς διαλέγει; οὐ γὰρ μετέσχηκας τοῦ κινδύνου διὰ τὸ μηδὲν ἐνθέσθαι»

⁵⁴ Austin M. M – P. Vidal – Naquet (1998): 208, Biscardi Arnaldo (1991): 258, Migeotte Leopold (2007): 154

⁵⁵ Δημοσθένης, *Πρὸς Φορμίωνα ὑπὲρ δανείου*, 34.8: «[...] καὶ γὰρ οἱ δανισταὶ εἶχοντο αὐτοῦ οἱ τὰ ἐτερόπλοα δανείσαντες», Δημοσθένης, *Πρὸς Φορμίωνα ὑπὲρ δανείου*, 34.30: «[...] σοὶ δ' ἀποδιδόντι τό τε δάνειον καὶ τοὺς τόκους ἀμφοτέρους, ἐτερόπλω τῷ ἀργυρίῳ κεχρημένῳ [...]»

⁵⁶ Δημοσθένης, *Πρὸς Φορμίωνα ὑπὲρ δανείου*, 34.6: «ἐγὼ γάρ, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ἐδάνεισα Φορμίῳνι τούτῳ εἴκοσι μνᾶς ἀμφοτερόπλου εἰς τὸν Πόντον ἐπὶ ἔτερα ὑποθήκη, καὶ συγγραφὴν ἐθέμην παρὰ Κίττῳ τῷ τραπεζίτῃ. κελευούσης δὲ τῆς συγγραφῆς ἐνθέσθαι εἰς τὴν ναῦν τετρακισχιλίων φορτία ἄξια, πρᾶγμα ποιεῖ πάντων δεινότατον: εὐθύς γὰρ ἐν τῷ Πειραιεῖ ἐπιδανείζεται λάθρα ἡμῶν παρὰ μὲν Θεοδώρου τοῦ Φοίνικος τετρακισχιλίας πεντακοσίας δραχμὰς, παρὰ δὲ τοῦ ναυκλήρου Λάμπιδος χιλίας δραχμὰς»

⁵⁷ Δημοσθένης, *Πρὸς Λάκριτον παραγραφὴν*, 35.11: «ὑποτιθέασι δὲ ταῦτα, οὐκ ὀφείλοντες ἐπὶ τούτοις ἄλλω οὐδενὶ οὐδὲν ἀργύριον, οὐδ' ἐπιδανείσονται. καὶ ἀπάξουσι τὰ χρήματα τὰ ἐκ τοῦ Πόντου ἀντιφορτισθέντα Ἀθήναζε πάλιν ἐν τῷ αὐτῷ πλοίῳ ἅπαντα. σωθέντων δὲ τῶν χρημάτων Ἀθήναζε, ἀποδώσουσιν οἱ δανεισάμενοι τοῖς δανείασσι τὸ γιγνόμενον ἀργύριον κατὰ τὴν συγγραφὴν ἡμερῶν εἴκοσιν, ἀφ' ἧς ἂν ἔλθωσιν Ἀθήναζε, ἐντελὲς πλὴν ἐκβολῆς, ἢ ἂν οἱ σύμπλοι ψηφισάμενοι κοινῇ ἐκβάλωνται, καὶ ἂν τι πολεμίους ἀποτείσωσιν: τῶν δ' ἄλλων ἀπάντων ἐντελὲς. καὶ παρέξουσι τοῖς δανείασσι τὴν ὑποθήκην ἀνέπαφον κρατεῖν, ἕως ἂν ἀποδώσι τὸ γιγνόμενον ἀργύριον κατὰ τὴν συγγραφὴν»

⁵⁸ Γκόφας Δημήτρης (1994): 70

⁵⁹ Migeotte Leopold (2007): 154

συμβολαίου από τον 4^ο π.Χ. αιώνα, και η μεγάλη καινοτομία είναι ότι είναι γραπτό. Σε αυτό το είδος επιχείρησης, το πλοίο και το φορτίο του χρησιμεύουν ως εγγύηση για το δάνειο. Όπως σε όλα τα συμβόλαια αυτού του είδους, το επιτόκιο είναι αρκετά υψηλό, και ποικίλλει ανάλογα με την απόσταση και την εποχή του έτους, και αυτό δικαιολογείται από τους κινδύνους που υπάρχουν.

Το γραπτό συμβόλαιο για ναυτικό δάνειο στο λόγο *Πρὸς τὴν Λάκριτον παραγραφὴν* του Δημοσθένη αναφέρει τα εξής: «Δάνεισαν ο Ανδροκλῆς ἀπὸ το δῆμο Σφητιοῦ και ο Ναυσικράτης ἀπὸ τὴν Κάρυστο στον Αρτέμωνα και τον Απολλόδωρο ἀπὸ τὴ Φασήλη τρεῖς χιλιάδες ἀργυρὲς δραχμὲς για ταξίδι ἀπὸ τὴν Αθήνα στη Μένδη ἢ τὴ Σκιώνη και ἀπὸ ἐκεῖ στον Βόσπορο και, αν θέλουν, πλέοντας κατὰ μήκος τῆς ἀριστερῆς ακτῆς, ὡς τον Βορυσθένη και πίσω στην Αθήνα, με επιτόκιο 225 στις 1000, αν ὅμως εκπλεύσουν ἀπὸ τον Πόντο για το ἱερό μετὰ τὴν ἐπιστολή του Ἀρκτοῦρου, με 300 στις 1000. Το δάνειο γίνεται με ἐνέχυρο τρεῖς χιλιάδες ἀμφορεῖς οἴνου ἀπὸ τὴν Μένδη, που θα μεταφερθοῦν ἀπὸ τὴ Μένδη ἢ τὴ Σκιώνη με εικοσάκωπο πλοῖο που κυβερνά ο Ὑβλήσιος. Ἡ υποθήκη αὐτὴ εἶναι ἐλεύθερη ἀπὸ κάθε ἄλλο δάνειο τώρα και θα εἶναι και στο μέλλον. Τα ἐμπορεύματα που θα αγοραστοῦν στον Πόντο σε ἀντάλλαγμα αὐτοῦ του φορτίου θα τα μεταφέρουν ὅλα πίσω στην Αθήνα με το ἴδιο πλοῖο. Ὅταν φτάσουν τα ἐμπορεύματα σῶα στην Αθήνα, θα ἀποδώσουν ο δανειζόμενοι στους δανειστὲς το κεφάλαιο και τους τόκους κατὰ τὴ γραπτὴ συμφωνία, μέσα σε εἴκοσι μέρες ἀπὸ τὴν ἀφιξη τους, ολόκληρα ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐκβολή, που ἐνδεχομένως θα κάνουν με κοινὴ τους ἀπόφαση οἱ ἐπιβάτες ἢ τα λύτρα που ἐνδεχομένως θα πληρώσουν σε ἐχθρούς· καμιά ἄλλη ἐκπτώση δεν θα γίνει ἀπὸ το κεφάλαιο και τους τόκους. Και θα ἔχουν στη διάθεση των δανειστῶν τὴν υποθήκη ἐλεύθερη, ὥσπου να τους ἐπιστρέψουν το κεφάλαιο και τους τόκους κατὰ τὴ γραπτὴ συμφωνία. Αν ὅμως δεν τα ἐπιστρέψουν στον συμφωνημένο χρόνο, οἱ δανειστὲς θα ἔχουν το δικαίωμα να γίνουν κύριοι τῆς υποθήκης και να τὴν πουλήσουν με τὴν τρέχουσα τιμὴ. Και αν τα χρήματα που θα εἰσπράξουν δεν φτάνουν για να συμπληρωθεῖ το ποσό που πρέπει να πάρουν οἱ δανειστὲς κατὰ τὴ γραπτὴ συμφωνία, οἱ δανειστὲς θα ἔχουν το δικαίωμα να τα πάρουν με ἀγωγή ἀπὸ τον Αρτέμωνα και τον Απολλόδωρο με κατάσχεση ἀπὸ ὅλη τὴν περιουσία που ἔχουν και στην ξηρὰ και στη θάλασσα, ὅπου και αν βρίσκονται, σαν να εἶχε ἐκδοθεῖ ἐναντίον τους καταδικαστικὴ ἀπόφαση και εἶχε λήξει ἡ προθεσμία πληρωμῆς· και το δικαίωμα αὐτό θα το ἔχουν οἱ δανειστὲς και ο καθένας ξεχωριστὰ και οἱ δύο μαζί. Αν δεν ολοκληρώσουν το ταξίδι τους (αν δεν περάσουν καθόλου στον Εὐξείνιο Πόντο), θα

παραμείνουν δέκα ημέρες στον Ελλήσποντο κατά τα κυνικά καύματα και θα ξεφορτώσουν τα εμπορεύματα σε μέρος όπου δεν μπορούν να ασκηθούν αντίποινα κατά των Αθηναίων και κατόπιν θα καταπλεύσουν στην Αθήνα και θα πληρώσουν τους τόκους που γράφτηκαν στη συμφωνία τον προηγούμενο χρόνο. Αν το πλοίο με το οποίο μεταφέρονται τα εμπορεύματα πάθει κάτι ανεπανόρθωτο, αλλά σωθούν μερικά από όσα έχουν τεθεί ως υποθήκη, όσα σωθούν θα ανήκουν από κοινού στους δανειστές. Για αυτά τα ζητήματα τίποτε άλλο δεν είναι ισχυρότερο από αυτή τη γραπτή συμφωνία. Μάρτυρες ο Φορμίων από το δήμο του Πειραιά, ο Κηφισόδοτος από τη Βοιωτία, ο Ηλιόδωρος από το δήμο του Πίθου».⁶⁰

Επομένως, το συμβόλαιο πρόβλεπε όλες τις λεπτομέρειες της υπόθεσης όπως περιεχόμενο του φορτίου, προορισμό του ταξιδιού, επιτόκιο και εγγυήσεις του δανείου, μέσα είσπραξης κτλ.. Επίσης, το συμβόλαιο του δανείου ήταν συντεταγμένο κατά τέτοιο τρόπο, θεωρητικός τουλάχιστον, να μην αφήνει περιθώρια σε επεμβάσεις του δικαστηρίου. Για τη σύνταξη, την καταγραφή, την αντιγραφή και τη διατήρηση των συμβολαίων λάμβαναν όλα τα μέτρα: έβαζαν σφραγίδες, αντάλλασσαν όρκους, παρίσταντο μάρτυρες και αντέγραφαν σε πολλά αντίτυπα.⁶¹ Το συμβόλαιο ήταν απολύτως απαραίτητο για να μπορεί να προσφύγει ο ενδιαφερόμενος στα εμποροδικεία στις περιπτώσεις που τυχόν ανέκυπταν διαφωνίες μεταξύ των συμβληθέντων ως προς τις διάφορες ρήτρες της σύμβασης.⁶² Άρα πλέον, το εμπορικό δίκαιο της Αθήνας έδινε μεγαλύτερη σημασία στα γραπτά συμβόλαια, ενώ προηγουμένως λαμβάνονταν υπόψη μόνο οι μαρτυρίες

Ένα άλλο σημαντικό ζήτημα που αφορά τις εμπορικές συναλλαγές είναι η χρησιμοποίηση του τετράδραχμου⁶³ ως διεθνούς μέσου πληρωμών. Η Αθήνα, τον 5^ο π.Χ. αιώνα, είχε επιβάλει τη χρήση των δικών της αργυρών νομισμάτων, χωρίς όμως να αποκλείει αναγκαστικά άλλα νομίσματα. Μάλιστα κατά τη διάρκεια του 375/4 π.Χ. ο Νικοφών εισήγαγε τον λεγόμενο Νομισματικό Νόμο του, βάσει του οποίου όλα τα “καλά” ξένα νομίσματα

---

⁶⁰ Δημοσθένης, *Πρὸς Λάκριτον παραγραφήν*, 35.10-13, Austin M. M – P. Vidal – Naquet (1998): 481-483

⁶¹ Glotz Gustave (1982): 307

⁶² Biscardi Arnaldo (1991): 258

⁶³ Το τετράδραχμο ήταν τύπος αρχαίου ελληνικού αργυρού νομίσματος το οποίο είχε αξία ίση με τέσσερις δραχμές. Τα πλέον γνωστά τετράδραχμα της αρχαιότητας ήταν αυτό της πόλης των Αθηνών το οποίο είχε ευρεία εμπορική χρήση από τις αρχές του 5^{ου} αιώνα έως και τον 1^ο αιώνα π.Χ..

(σωστής περιεκτικότητας σε άργυρο) μπορούσαν να κυκλοφορούν στην αθηναϊκή οικονομία μαζί με το αθηναϊκό τετράδραχμο και οι έμποροι μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν τα ξένα αυτά νομίσματα για τις συναλλαγές τους χωρίς να χρειάζεται να τα ανταλλάξουν με αθηναϊκά χρήματα, υπό την προϋπόθεση ότι αυτά τα ξένα νομίσματα δεν ήταν κίβδηλα. Σε περίπτωση αμφιβολίας σχετικά με την “καθαρότητα” του περιεχομένου των ξένων νομισμάτων υπήρχαν οι δοκιμαστές, που ήταν κρατικοί λειτουργοί και οι αργυραμοιβοί που ήταν ιδιώτες και διέθεταν πάγκους στους χώρους της αγοράς της Αθήνας και το λιμάνι του Πειραιά, ώστε αν ένα από τα ιδιωτικά συμβαλλόμενα μέρη είχε αμφιβολίες σχετικά με την καθαρότητα των ξένων νομισμάτων, εξέταζαν την καθαρότητά τους. Εάν διαπιστώνονταν ότι ήταν αυθεντικά, η εμπορική συναλλαγή θα μπορούσε να προχωρήσει με κρατική εγγύηση. Αν το εξεταζόμενο νόμισμα χαρακτηριζόταν ως μη καθαρό (κίβδηλο) τα νομίσματα κατάσχονταν και αποσύρονταν από την αγορά. Ο νόμος του Νικοφώντος συνεισέφερε καταλυτικά στη μείωση του κόστους συναλλαγών και δημιούργησε εμπιστοσύνη στην εμπορική δράση.⁶⁴

---

⁶⁴ Austin M. M – P. Vidal – Naquet (1998): 440-442

4. Η επίλυση των εμπορικών διαφορών

Κατά τον 4^ο π.Χ. αιώνα, η Αθήνα προέβη στη βελτίωση του εμπορικού δικαίου όσον αφορά τις εμπορικές διαφορές, αντικαθιστώντας τις παλαιές συμβολές (δικαστικές συνθήκες) που συνάπτονταν διμερώς, ανάμεσα σε δύο πόλεις, για να λύσουν τις διαφορές ανάμεσα σε πολίτες των ενδιαφερόμενων πόλεων. Οι ναυτοδίκες και οι ξενοδίκες καταργήθηκαν. Πλέον, οι νομικές συνθήκες μεταξύ της Αθήνας και άλλων πόλεων και οι υποθέσεις που προέκυπταν από αυτές μετατέθηκαν στην αρμοδιότητα των θεσμοθετών.⁶⁵ Αλλά και οι υποθέσεις στις οποίες εμπλέκονταν ξένοι έμποροι και πλοίαρχοι, κατατάσσονταν πλέον, μαζί με τις υποθέσεις στις οποίες εμπλέκονταν Αθηναίοι έμποροι και πλοίαρχοι, στην κατηγορία των εμπορικών υποθέσεων (*δίκαι έμπορικαί*) και υποβάλλονταν ενώπιον των θεσμοθετών.⁶⁶

Οι υποθέσεις ήταν μηνιαίες (*έμμηνοι*) από τον Βοηδρομιώνα ως τον Μουνιχιώνα (δηλαδή κατά προσέγγιση από τον Σεπτέμβριο έως τον Απρίλιο),⁶⁷ όπως αναφέρει ο Δημοσθένης, ωστόσο υπάρχει επιστημονική διαφωνία ως προς την ακριβή έννοια του όρου μηνιαία. Κάποιοι θεωρούν ότι ο όρος μηνιαία (*έμμηνος*), όταν υπάρχει σε θαλάσσιες υποθέσεις, πρέπει να νοείται ότι σημαίνει πως η απόφαση εκδιδόταν μέσα σε ένα μήνα από την υποβολή της μήνυσης.⁶⁸ Ενώ ο Αμερικανός οικονομολόγος Edward E. Cohen υποστηρίζει ότι η σωστή ερμηνεία για τη λέξη *έμμηνοι* είναι πως οι αιτήσεις για υποβολή μηνύσεων γίνονταν δεκτές κάθε μήνα.⁶⁹

⁶⁵ **Αριστοτέλης**, *Αθηναίων Πολιτεία*, 59.6: «οί δέ θεσμοθέται πρώτον μὲν τοῦ προγράψαι τὰ δικαστήριά εἰσι κύριοι [...]καὶ τὰ σύμβολα τὰ πρὸς τὰς πόλεις οὔτοι κυροῦσι, καὶ τὰς δίκας τὰς ἀπὸ τῶν συμβόλων εἰσάγουσι», **MacDowell D. M.** (2015): 357

⁶⁶ **Δημοσθένης**, *Προς Ἀπατούριον παραγραφή*, 33.1: «τοῖς μὲν ἐμπόροις, ὧ ἄνδρες δικασταί, καὶ τοῖς ναυκλήροις κελεύει ὁ νόμος εἶναι τὰς δίκας πρὸς τοὺς θεσμοθέτας, ἐάν τι ἀδικῶνται ἐν τῷ ἐμπορίῳ ἢ ἐνθὲνδε ποι πλεόντες ἢ ἐτέρωθεν δεῦρο, καὶ τοῖς ἀδικοῦσιν δεσμὸν ἔταξεν τοῦπιτίμιον, ἕως ἂν ἐκτείσωσιν ὃ τι ἂν αὐτῶν καταγνωσθῆ, ἵνα μηδεὶς ἀδικῆ μηδένα τῶν ἐμπόρων εἰκῆ»

⁶⁷ **Δημοσθένης**, *Προς Ἀπατούριον παραγραφή*, 33.23: «πρώτον μὲν οὖν τὸν χρόνον ἐμαυτῷ ἡγοῦμαι μάρτυρα εἶναι τοῦ μὴ ἀληθὲς τὸ ἔγκλημα εἶναι. ἡ μὲν γὰρ ἐπιτροπή τούτῳ πρὸς τὸν Παρμένοντα τρίτον ἔτος γέγονεν καὶ ἡ γνώσις τοῦ Ἀριστοκλέους: αἱ δὲ λήξεις τοῖς ἐμπόροις τῶν δικῶν ἔμμηνοὶ εἰσιν ἀπὸ τοῦ βοηδρομιῶνος μέχρι τοῦ μουνιχιῶνος, ἵνα παραχρῆμα τῶν δικαίων τυχόντες ἀνάγωνται. εἰ δὲ τῆ ἀληθεία ἐγγυητῆς ἦν τοῦ Παρμένοντος, διὰ τί πρώτον μὲν οὐκ εὐθύς τῆς γνώσεως γενομένης ἐπράττετο τὴν ἐγγύην»

⁶⁸ **MacDowell D. M.** (2015): 358

⁶⁹ **Cohen Edward E.** (1973): 9-59

Εντούτοις, εκείνο που έχει σημασία είναι ότι οι Αθηναίοι δημιούργησαν τις εμπορικές δίκες ειδικά για να διευκολύνουν τους διαπολιτειακούς εμπόρους, αφού έπρεπε οι αντιδικίες να εκδικασθούν μέσα σε ένα μήνα. Για το αν υπήρχαν δικαστήρια που ειδικεύονταν σε εμπορικές υποθέσεις δεν υπάρχει μια σαφής απάντηση. Πιστεύεται, όμως, ότι μάλλον τέτοιες υποθέσεις εκδικάζονταν στα κοινά δικαστήρια, όπου η αμεροληψία των δικαστών εξασφαλιζόταν από την κλήρωσή τους το πρωί της μέρας της δίκης. Έτσι, λοιπόν, μάλλον τα συνηθισμένα δικαστήρια λειτουργούσαν ενίοτε και ως *εμποροδικεία*.

Για να εισαχθεί κάποια υπόθεση σε αυτή τη διαδικασία δίκης έπρεπε να υπάρχει μεταξύ των διαδίκων κάποια συμφωνία, ενσωματωμένη σε γραπτό συμβόλαιο, την οποία όπως ισχυριζόταν ο κατηγορος είχε παραλείψει να εκπληρώσει ο κατηγορούμενος. Η συμφωνία μπορούσε να είχε συναφθεί στο *Έμπόριον* ή να αφορά σε κάποιο ταξίδι από ή προς αυτό. Για τον πλοίαρχο ή τον έμπορο ο οποίος αναλάμβανε σε μία συμφωνία την υποχρέωση να πλεύσει σε κάποιο συγκεκριμένο λιμάνι, αλλά δεν εκπλήρωνε την υποχρέωση του καθοριζόταν ιδιαίτερη ποινή, η οποία δεν είναι γνωστή.⁷⁰ Αν το δικαστήριο έκρινε σε κάποια υπόθεση, που είχε υποβληθεί σε αυτή τη διαδικασία, ότι κάποιος έπρεπε να καταβάλει κάποιο ποσό, αυτός μπορούσε να φυλακιστεί μέχρι να το πληρώσει.⁷¹ Αλλά αν κάποιος κρινόταν ότι είχε εναγάγει αβάσιμα έναν πλοίαρχο ή έμπορο, μπορούσε να διωχθεί ο ίδιος ως συκοφάντης με *ένδειξιν και άπαγωγήν*.⁷²

⁷⁰ **Δημοσθένης**, *Κατά Διονυσοδώρου βλάβης*, 56.10: «πέρας δ' οὖν, λαβὼν γὰρ ὁ Παρμενίσκος ὁ τουτοῦ κοινωνὸς τὰ γράμματα τὰ παρὰ τούτου ἀποσταλέντα, καὶ πυθόμενος τὰς τιμὰς τὰς ἐνθάδε τοῦ σίτου καθεστηκυίας, ἐξαιρεῖται τὸν σῖτον ἐν τῇ Ῥόδῳ κάκεῖ ἀποδίδοται, καταφρονήσαντες μὲν τῆς συγγραφῆς, ὡς ἄνδρες δικασταί, καὶ τῶν ἐπιτιμιῶν, ἃ συνεγράψαντο αὐτοὶ οὗτοι καθ' αὐτῶν, ἐάν τι παραβαίνωσιν, καταφρονήσαντες δὲ τῶν νόμων τῶν ὑμετέρων, οἱ κελεύουσι τοὺς ναυκλήρους καὶ τοὺς ἐπιβάτας πλεῖν εἰς ὃ τι ἂν συνθῶνται ἔμπόριον, εἰ δὲ μή, ταῖς μεγίσταις ζημίαις εἶναι ἐνόχους»

⁷¹ **Δημοσθένης**, *Κατά Διονυσοδώρου βλάβης*, 56.4: «ἀλλὰ δεύτερον ἔτος τουτὶ καρπούμενος τὰ ἡμέτερα, καὶ ἔχων τὸ τε δάνειον καὶ τὴν ἐργασίαν καὶ τὴν ναῦν τὴν ὑποκειμένην ἡμῖν, οὐδὲν ἤπτον εἰσελήλυθεν πρὸς ὑμᾶς, δῆλον ὡς ζημιώσων ἡμᾶς τῇ ἐπωβελίᾳ καὶ καταθροσόμενος εἰς τὸ οἶκημα πρὸς τῷ ἀποστερεῖν τὰ χρήματα. ὑμῶν οὖν, ὡς ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ὁμοίως ἀπάντων δεόμεθα καὶ ἴκετεύομεν βοηθῆσαι ἡμῖν, ἂν δοκῶμεν ἀδικεῖσθαι. τὴν δὲ ἀρχὴν τοῦ συμβολαίου διεξελεθῆν ὑμῖν πρῶτον βούλομαι: οὕτως γὰρ καὶ ὑμεῖς ῥᾶστα παρακολουθήσετε»

⁷² **Δημοσθένης**, *Ἐνδείξεις κατὰ Θεοκρίνου*, 58.11: «βουλόμενος γὰρ ὁ τὸν νόμον τιθεὶς μήτε τοὺς ἀδικοῦντας τῶν ἐμπόρων ἀθώους εἶναι, μήτε τοὺς ἄλλους πράγματ' ἔχειν, ἀπλῶς ἀπέειπε τοῖς τοιοῦτοις τῶν ἀνθρώπων μὴ φαίνεῖν, εἰ μὴ πιστεύει τις αὐτῷ δεῖξειν ἐν ὑμῖν γεγενημένα

Επομένως, ο κύριος σκοπός αυτών των ρυθμίσεων ήταν η παροχή στους εμπόρους και στους πλοιάρχους της δυνατότητας να δικάζονται γρήγορα, χωρίς να στερούνται επί μήνες κάθε φορά τους πόρους ζωής τους, όντας υποχρεωμένοι να παραμένουν στην Αθήνα για κάποια δίκη.⁷³

Αλλά το σημαντικότερο στοιχείο στους νέους εμπορικούς νόμους είναι ότι δεν γινόταν καμία διάκριση μεταξύ των Αθηναίων πολιτών, των μετοίκων, των ξένων αλλά και των δούλων. Στις εμπορικές υποθέσεις οι διάδικοι μπορούσαν να είναι πολίτες, μέτοικοι, ξένοι και δούλοι. Η κατοχή της ιδιότητας του εμπόρου ήταν αρκετή για να μπορέσει κανείς να ασκήσει δικαστική δίωξη στο πλαίσιο των εμπορικών δικών (*δίκαι έμπορικάι*).⁷⁴

Στο πεδίο του εμπορίου, πολλούς από τους δούλους οι κύριοι τους, τους αντιμετώπισαν με τόση εμπιστοσύνη ώστε τους αναθέταν τη διεύθυνση των εμπορικών τους επιχειρήσεων. Σε αυτές τις περιπτώσεις οι δούλοι διαπραγματεύονταν ως ελεύθεροι τις υποθέσεις των κυρίων τους με τους τρίτους. Το μέτρο απέβλεπε στο συμφέρον αποκλειστικά των τρίτων που δεν ήταν, βέβαια, σε θέση να γνωρίζουν την προσωπική κατάσταση των προσώπων με τα οποία έρχονταν σε συναλλαγές. Για αυτό οι δούλοι θεωρούνταν ότι στον τομέα κυρίως του εμπορικού δικαίου είχαν δικαιοπρακτική και διακαιική ικανότητα. Έτσι οι δούλοι μπορούσαν να εμφανίζονται ως διάδικοι στις εμπορικές δίκες, να χρησιμοποιούνται ως μάρτυρες στα δικαστήρια, μπορούσαν να συνάπτουν συμβόλαια για λογαριασμό τους και να διώκονται προσωπικά για αξιόποινες πράξεις. Για παράδειγμα, στο λόγο του Δημοσθένη *Πρός Φορμίωνα υπέρ δανείου* ένα από τα εμπλεκόμενα πρόσωπα είναι ένας πλοίαρχος που ονομάζεται Λάμπις, ο οποίος αναφέρεται ότι είναι δούλος του Δίωνος, ωστόσο συνάπτει δάνεια και καταθέτει ενώπιον διαιτητού, ενώ δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι τα νομικά του δικαιώματα στην υπόθεση είναι λιγότερα από τα δικαιώματα των άλλων ενδιαφερομένων.⁷⁵

περι ὧν ποιεῖται τὴν φάσιν: ἐὰν δὲ τις παρὰ ταῦτα ποιῆ τῶν συκοφαντούντων, ἔνδειξιν αὐτῶν εἶναι καὶ ἀπαγωγὴν. μᾶλλον δὲ λέγε τὸν νόμον αὐτόν: πολὺ γὰρ ἐμοῦ σαφέστερον διδάξει»

⁷³ MacDowell D. M. (2015): 361

⁷⁴ Cohen Edward E. (1973): 96-157

⁷⁵ Δημοσθένης, *Πρός Φορμίωνα υπέρ δανείου*, 34.5: «σκέψασθε δέ, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ὃ τι ὁμολογεῖται παρ' αὐτῶν τούτων καὶ τί ἀντιλέγεται: οὕτω γὰρ ἂν ἄριστα ἐξετάσαιτε. οὐκοῦν

Ανάλογη εξέλιξη υπήρχε και σχετικά με τους μη πολίτες, οι ξένοι τοποθετούνταν στο ίδιο επίπεδο με τους πολίτες, το εμπορικό δίκαιο δεν καθόριζε τίποτε σχετικά με την εθνικότητα τους, μπορούσαν να καταφύγουν στο νόμο επί ίσους όρους με τους Αθηναίους πολίτες, παρουσιάζονταν στους ίδιους δημόσιους λειτουργούς και δεν χρειάζονταν πιά *προστάτες* για να τους εκπροσωπούν. Για παράδειγμα, στο λόγο του Δημοσθένη *Πρὸς τὴν Λάκριτον παραγραφὴν* ο αγορητής, ο οποίος είναι Αθηναίος, ρωτάει ρητορικά: «Δεν ισχύουν οι ίδιοι νόμοι για όλους μας; Και δεν έχουμε όλοι τα ίδια δικαιώματα όσον αφορά τις εμπορικές υποθέσεις;», παρόλο που ο αντίπαλος του είναι Φασηλίτης. Ποτέ δεν υποδεικνύει ότι οι Φασηλίτες θα έπρεπε να υπόκεινται σε κάποια διαφορετική νομική διαδικασία, αντίθετα υπαινίσσεται ότι θα έπρεπε να αντιμετωπίζονται όπως ακριβώς οι Αθηναίοι.⁷⁶ Στο λόγο αυτό, επίσης, γίνεται αναφορά σε ένα συμβόλαιο, το οποίο περιέχει τους όρους ενός δανείου που είχαν συνάψει ένας Αθηναίος και ένας Καρύστιος με δύο Φασηλίτες, οι μάρτυρες του συμβολαίου είναι δύο Αθηναίοι και ένας Βοιωτός.⁷⁷

Χάρη στις εμπορικές δίκες (*δίκαι ἐμπορικαί*) οι Έλληνες έμποροι έγιναν κατά τον 4^ο π.Χ. αιώνα μία κοσμοπολίτικη κοινότητα, στην οποία οι παλιές διακρίσεις της ιδιότητας του πολίτη και της υπηκοότητας ήταν άνευ σημασίας. Οι νέοι αθηναϊκοί εμπορικοί νόμοι αναγνώρισαν αυτό το γεγονός και αποτέλεσαν ένα σημαντικό βήμα προς την ενότητα του ελληνικού κόσμου.⁷⁸

Για μερικά αδικήματα που αφορούσαν το εμπόριο, μπορούσε να χρησιμοποιηθεί η νομική διαδικασία που ονομαζόταν *φάσις*. Η *φάσις* ήταν γραπτή μήνυση που μπορούσε να υποβληθεί από οποιονδήποτε επιθυμούσε να κινήσει δίωξη για αδικήματα δημοσίου ενδιαφέροντος. Σε αυτά

δανείσασθαι μὲν τὰ χρήματα ὁμολογοῦσι καὶ συνθήκας ποιήσασθαι τοῦ δανείσματος, φασὶν δ' ἀποδεδωκέναι τὸ χρυσίον Λάμπιδι τῷ Δίωνος οἰκέτῃ ἐν Βοσπόρῳ. ἡμεῖς τοίνυν οὐ μόνον τοῦτο δεῖξομεν, ὡς οὐκ ἀπέδωκεν, ἀλλ' ὡς οὐδ' ἐνήν αὐτῷ ἀποδοῦναι. ἀναγκαῖον δ' ἐστὶν βραχέα τῶν ἐξ ἀρχῆς διηγήσασθαι ὑμῖν», **Biscardi Arnaldo** (1991): 362

⁷⁶ **Δημοσθένης**, *Πρὸς Λάκριτον παραγραφὴν*, 35.45: «καὶ εἴ γέ τις ἡμῶν φεύγων δίκην ὑπὸ τούτου παραγραφῆν ἐτόλμησε παραγράφεσθαι, μὴ εἰσαγώγιμον εἶναι τὴν δίκην, εὖ οἶδ' ὅτι ἡγανάκει ἂν αὐτὸς καὶ ἐσχετλίαζε πρὸς ὑμᾶς, δεῖνὰ φάσκων πάσχειν καὶ παρανομεῖσθαι, εἰ μὴ τις αὐτῷ τὴν δίκην ψηφιεῖται εἰσαγώγιμον εἶναι, ἐμπορικὴν οὖσαν. ἔπειτα, ὦ Λάκριτε, σοὶ μὲν τοῦτο δίκαιον δοκεῖ εἶναι, ἐμοὶ δὲ διὰ τί οὐκ ἔσται; οὐχ ἅπασιν ἡμῖν οἱ αὐτοὶ νόμοι γεγραμμένοι εἰσὶν καὶ τὸ αὐτὸ δίκαιον περὶ τῶν ἐμπορικῶν δικῶν;»

⁷⁷ **Δημοσθένης**, *Πρὸς Λάκριτον παραγραφὴν*, 35.10-13, ὁ.π.

⁷⁸ **MacDowell D. M.** (2015): 362

περιλαμβάνονταν οι περιπτώσεις πώλησης εμπορευμάτων που είχαν εισαχθεί από εχθρική πολιτεία, ή δανειοδότηση από Αθηναίο πολίτη ή μέτοικο μεταφοράς σιτοφορτίου που δεν προοριζόταν για τον Πειραιά, και άρνησης αποδοχής νομίσματος, το οποίο είχε εγκριθεί ως γνήσιο από τον ελεγκτή νομισμάτων, ίσως να χρησιμοποιούσαν και σε άλλες εμπορικές υποθέσεις. Το κράτος έδινε στους πολίτες ισχυρά κίνητρα για να καταγγείλουν με μήνυση φάσεως τέτοια αδικήματα, που το ζημίωναν οικονομικά, καθώς ο μηνυτής εισέπραττε ως αμοιβή τον 5^ο αιώνα π.Χ. τα τρία τέταρτα και τον 4^ο αιώνα π.Χ. το μισό από το πρόστιμο που επιβαλλόταν από το *Δικαστήριο* στον ένοχο. Αυτό ήταν ένα ισχυρό κίνητρο, ενδεχομένως οι Αθηναίοι είχαν διαπιστώσει ότι χωρίς αυτό το κίνητρο οι παραβάτες αυτού του είδους γλίτωναν συνήθως τη δίωξη.⁷⁹ Και αν ο πωλητής ήταν δούλος ή δούλη του έδιναν πενήντα χτυπήματα με το μαστίγιο οι άρχοντες στους οποίους είχε γίνει η κάθε καταγγελία.

Συγκεκριμένα όσον αφορά τις καταγγελίες στα πλαίσια της εμπορικής δραστηριότητας, οι καταγγελίες για αδικήματα σχετικά με το σιτάρι γίνονταν στους *Σιτοφύλακες*, ενώ για αδικήματα που γίνονταν στην *Άγορά* και στην υπόλοιπη πόλη, στους *Συλλογείς του δήμου*· για τα αδικήματα που γίνονταν στο *Έμπόριον* του Πειραιά οι καταγγελίες γίνονταν στους επιθεωρητές του εμπορίου (*Επιμεληταί του έμπορίου*). Οι αρμόδιοι άρχοντες δικάζουν μόνοι τους τις καταγγελίες (*φάσεις*) με αντικείμενο ως 10 δραχμές, ενώ πάνω από το ποσό αυτό εισάγουν την υπόθεση στο δικαστήριο που συνιστάται με κλήρωση από τους *Θεσμοθέτες* ύστερα από αίτημα των αρχόντων.⁸⁰

Εκτός αυτών, στην πόλη της Αθήνας, όπως και στον Πειραιά, υπήρχαν υπηρεσίες «προξένων» που ασχολούνταν με την επίλυση των προβλημάτων και αναγκών των ξένων εμπόρων.⁸¹

⁷⁹ MacDowell D. M. (2015): 244, Σακελλαρίου Μιχαήλ Β. (2000): 204

⁸⁰ Austin M. M – P. Vidal – Naquet (1998): 441

⁸¹ Καραγιάννης Αναστάσιος Δ. (2007): 123, Woolmer Mark (2008): 189-192

5. Φόροι, Μονοπώλια και Περιορισμοί του Εμπορίου

Οι Αθηναίοι για να αυξήσουν τα έσοδα τους από το εμπόριο, κατέφυγαν στη λήψη κάποιων μέτρων. Στα μέτρα αυτά περιλαμβάνονταν η επιβολή φόρων, απαγορεύσεις και περιορισμοί τόσο επί του εξωτερικού όσο και του εσωτερικού εμπορίου.

5.1 Φορολογία

Η οικονομική πολιτική της Αθήνας, στην προσπάθεια εμπορικής κυριαρχίας της πόλεως, επέβαλε εκτεταμένα δασμολογικά βάρη επί του θαλάσσιου εξωτερικού εμπορίου. Το 413 π.Χ., σε μια περίοδο οικονομικής στενότητας εξαιτίας του Πελοποννησιακού πολέμου, οι Αθηναίοι για να αυξήσουν τα έσοδα τους κατήργησαν την ετήσια εισφορά, που εισέπρατταν από τους συμμάχους τους της Συμμαχίας της Δήλου και την αντικατέστησαν με έναν φόρο 5% (*είκοστή*) επί όλων των εμπορευμάτων που περνούσαν από τα λιμάνια του αθηναϊκού κράτους.⁸² Αυτός ο φόρος έπληττε αδιάκριτα τους Αθηναίους, τους συμμάχους τους και οποιονδήποτε άλλον, είτε Έλληνα είτε μη Έλληνα, που εμπορεύονταν στη σφαίρα επιρροής της Αθήνας.

Ο κύριος φόρος στον Πειραιά ήταν ο φόρος της *πεντηκοστής*, ένα τέλος 2% που επιβαλλόταν σε όλα τα εμπορεύματα, είτε εισάγονταν είτε εξάγονταν, όποιο και να ήταν το κράτος παραγωγής τους. Η εισπραξη της πεντηκοστής γινόταν σε χρήμα βάση δήλωσης (*άπογραφής*) του φορολογουμένου, μετά από την εκτίμηση (*τίμησις*) των εμπορευμάτων, από τους εισπράκτορες του πεντηκοστού (*πεντηκοστολόγους*), γενικώς από ιδιώτες στους οποίους είχε παραχωρηθεί έναντι ενοικίου αυτή η ευθύνη. Όταν επρόκειτο για εισαγόμενα εμπορεύματα, έπρεπε να γίνει η εισπραξη της πεντηκοστής αφού τα εμπορεύματα ξεφορτωθούν.⁸³

---

⁸² **Θουκυδίδης**, *Πελοποννησιακός Πόλεμος*, Βιβλίο 7^ο, 28.4: «δι' ἃ καὶ τότε ὑπὸ τε τῆς Δεκελείας πολλὰ βλαπτούσης καὶ τῶν ἄλλων ἀναλωμάτων μεγάλων προσπιπτόντων ἀδύνατοι ἐγένοντο τοῖς χρήμασιν. καὶ τὴν εἰκοστὴν ὑπὸ τοῦτον τὸν χρόνον τῶν κατὰ θάλασσαν ἀντὶ τοῦ φόρου τοῖς ὑπηκόοις ἐποίησαν, πλείω νομίζοντες ἂν σφίσι χρήματα οὕτω προσιέναι. αἱ μὲν γὰρ δαπάναι οὐχ ὁμοίως καὶ πρὶν, ἀλλὰ πολλῶ μείζους καθέστασαν, ὅσω καὶ μείζων ὁ πόλεμος ἦν: αἱ δὲ πρόσοδοι ἀπώλλυντο»

⁸³ **Immanuel Bekker**, *Anecdota graeca* σελ. 297 στοίχος 21 στη λέξη πεντηκοστεύονται καὶ τὸ πεντηκοστεύομενον: «τῶν εἰσαγομένων εἰς τὸν Πειραιᾶ φορτίων καὶ ἀνδραπόδων ἐκ τῆς

Ο Ανδοκίδης στο έργο *Περὶ τῶν μυστηρίων* δίνει πληροφορίες για τα ποσά που πλήρωναν οι ενοικιαστές του φόρου της *πεντηκοστής*, δηλαδή εκείνοι που αγόραζαν τους φόρους σε δημοπρασία από την πόλη και αναλάμβαναν να τους εισπράξουν για λογαριασμό τους: τριάντα τάλαντα και τριανταέξι τάλαντα και τα αντίστοιχα κέρδη τους: έξι τάλαντα και ένα άλλο ποσό κέρδους, που δεν διευκρινίζεται. Από τα στοιχεία αυτά προκύπτει ότι η αξία των διακινούμενων εμπορευμάτων ήταν περίπου δύο χιλιάδες τάλαντα.⁸⁴

Εκτός από τους τελωνειακούς δασμούς παρατηρούνται και άλλοι έμμεσοι φόροι, που επιβάλλονταν κυρίως επί του λιανικού εμπορίου. Ανάμεσα στους φόρους αυτούς πρέπει να γίνει μνεία αρχικά στο *ἀγοραστικό τέλος*, φόρο για την παροχή του δικαιώματος πώλησης εμπορευμάτων στην *Άγορά*. Τον φόρο αυτό πλήρωναν οι υποψήφιοι πωλητές. Οι αγοραστές επιβαρύνονταν με άλλο φόρο, που επιβαλλόταν στα εμπορεύματα που αγόραζαν. Ο φόρος αυτός ονομαζόταν *έπώνιον*.⁸⁵ Επίσης, ήδη έχει γίνει λόγος για το φόρο (*ξενικά*) τον οποίο πλήρωναν οι ξένοι προκειμένου να τους δοθεί το δικαίωμα να πουλήσουν τα εμπορεύματα τους στην *Άγορά*.⁸⁶ Υπήρχε και ο φόρος (*διαπύλιον*) που επιβαλλόταν στις πύλες της πόλεως επί του χερσαίου εμπορίου.⁸⁷ Οι φόροι αυτοί σχετικοί με τις συναλλαγές στην *Άγορά* εισέπρατταν οι *Άγορανόμοι* μέσω μισθωτών των φόρων (*τελωνῶν*).⁸⁸

5.2 Μονοπώλιο και περιορισμοί του εμπορίου

Τα μονοπώλια εφαρμόζονταν, στην Αθήνα, σε είδη, πολλές φορές, πρώτης ανάγκης. Μια στήλη, που χρονολογείται περίπου το 350 π.Χ., καταγράφει την ύπαρξη κοινών διαταγμάτων μεταξύ της Αθήνας και των πόλεων της Κέας, Καρθαία, Ιουλίσ και Κορησσός, που χορηγούσαν στην Αθήνα το μονοπώλιο στην κόκκινη ώχρα, μία σημαντική πρώτη ύλη ως

ἀλλοδαπῆς πεντηκοστὴν ἐτέλουν οἱ ἔμποροι. καὶ τοῦτο ἐκαλεῖτο πεντηκοστεύεσθαι. καὶ αὐτοὶ δὲ οἱ τὸ τέλος εἰσπράττοντες πεντηκοστολόγοι καλοῦνται», Δημήτρης Γκόφας (1994): 59-60

⁸⁴ *Ανδοκίδης, Περὶ τῶν μυστηρίων, 1.133-134, Austin M. M – P. Vidal – Naquet (1998): 413-415*

⁸⁵ *Γκόφας Δημήτρης (1992): 172*

⁸⁶ *Δημοσθένης, Ἐφεσις πρὸς Εὐβουλίδην, 57.34, ό.π.*

⁸⁷ *Μιχαηλίδης Θεολόγος, Οικονομική Θεώρησης Αρχαίων Αθηνών: 478 π.Χ.-322 π.Χ., ό.π., σελ. 170-171*

⁸⁸ *Γκόφας Δημήτρης (1992): 172*

χρωστική ουσία και για τις φαρμακευτικές της ιδιότητες. Σύμφωνα με το διάταγμα, η ώχρα μπορούσε να μεταφερθεί μόνον με αθηναϊκά πλοία, με τη χρέωση της μεταφοράς, που επιβάρυνε τους παραγωγούς, να καθορίζεται στον ένα οβολό ανά τάλαντο.⁸⁹ Επιπλέον, η Αθήνα διατηρούσε αυστηρό μονοπώλιο στο εμπόριο του ξύλου, του σιδήρου, του χαλκού, της κάνναβης, του κεριού και λοιπών προϊόντων· κανένας κράτος στα όρια της αθηναϊκής σφαίρας επιρροής δεν μπορούσε να αγοράσει αυτά τα προϊόντα δίχως την άδεια των Αθηναίων.⁹⁰

Τα μέσα που χρησιμοποιούσε η Αθήνα για να εξασφαλίζει αυτά τα αγαθά, ποίκιλλαν κατά καιρούς. Άλλοτε βασιζόταν απλώς στη στρατιωτική και πολιτική της κυριαρχία, και άλλοτε ήταν αναγκασμένη να καταφεύγει στη διπλωματία. Ήδη κατά τους χρόνους του Πεισιστράτου, οι Αθηναίοι έδειξαν ενδιαφέρον για τα παράλια της Θράκης και της Μακεδονίας, πιθανόν για όλα τα οικονομικά πλεονεκτήματα που διέθεταν (ξυλεία και μέταλλα). Στη συνέχεια και ως τους χρόνους του Φιλίππου της Μακεδονίας, επεδίωκαν συνεχώς να εδραιώσουν την επιρροή τους στην περιοχή, είτε μέσω της ίδρυσης αποικιών, υπό αθηναϊκό έλεγχο (όπως για παράδειγμα η ίδρυση της Αμφίπολης στον Στρυμόνα το 437-436 π.Χ.) είτε με στρατιωτική επέμβαση είτε, τέλος, με τη σύναψη φιλικών σχέσεων με τους βασιλείς της Μακεδονίας, οι οποίοι κατείχαν το μονοπώλιο της εξαγωγής ξυλείας από τη Μακεδονία.⁹¹

Υπήρχαν, όμως, και περιορισμοί στο εμπόριο που αφορούσαν την εισαγωγή και την εξαγωγή γεωργικών προϊόντων, κυρίως σιταριού. Το εμπόριο σιτηρών ήταν το μόνο εμπόριο που η αθηναϊκή πολιτική επεδίωξε να ρυθμίζει μέσω μιας σειράς νομοθεσιών.

⁸⁹ **Tod Marcus N.** (1933): 183-185

⁹⁰ **Ξενοφών**, *Αθηναίων Πολιτεία*, II, 11-12: «[11] Τὸν δὲ πλοῦτον μόνοι οἴοι τ' εἰσὶν ἔχειν τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν βαρβάρων. εἰ γάρ τις πόλις πλουτεῖ ξύλοις ναυπηγησίμοις, ποῖ διαθήσεται, ἂν μὴ πείσῃ τὸν ἄρχοντα τῆς θαλάττης; τί δ' εἴ τις σιδήρῳ ἢ χαλκῷ ἢ λίνῳ πλουτεῖ πόλις, ποῖ διαθήσεται, ἂν μὴ πείσῃ τὸν ἄρχοντα τῆς θαλάττης; ἐξ αὐτῶν μέντοι τούτων καὶ δὴ νῆές μοι εἰσι, παρὰ μὲν τοῦ ξύλου, παρὰ δὲ τοῦ σιδήρου, παρὰ δὲ τοῦ χαλκός, παρὰ δὲ τοῦ λίνου, παρὰ δὲ τοῦ κηρός. [12] Πρὸς δὲ τούτοις ἄλλοσε ἄγειν οὐκ ἐάσουσιν οἵτινες ἀντίπαλοι ἡμῖν εἰσὶν ἢ οὐ χρῆσονται τῇ θαλάττῃ. καὶ ἐγὼ μὲν οὐδὲν πονῶν ἐκ τῆς γῆς πάντα ταῦτα ἔχω διὰ τὴν θάλατταν· ἄλλῃ δ' οὐδεμία πόλις δύο τούτων ἔχει, οὐδ' ἔστι τῇ αὐτῇ ξύλα καὶ λίνον, ἀλλ' ὅπου λίνον ἐστὶ πλεῖστον, λεία χώρα καὶ ἄξυλος· οὐδὲ χαλκός καὶ σίδηρος ἐκ τῆς αὐτῆς πόλεως, οὐδὲ τᾶλλα δύο ἢ τρία μιᾶ πόλει, ἀλλὰ τὸ μὲν τῇ, τὸ δὲ τῇ»

⁹¹ **Austin M. M – P. Vidal – Naquet** (1998): 165-166

5.3 Η αθηναϊκή νομοθεσία για το εμπόριο των σιτηρών

Με τον αποκλεισμό του Σόλωνα στις εξαγωγές σιτηρών, για πρώτη φορά, η τροφοδοσία σε σιτηρά εισήλθε στη σφαίρα της κρατικής πολιτικής και έκτοτε δεν την εγκατέλειψε ποτέ. Η τροφοδοσία σε σιτηρά ήταν ένα από τα ζητήματα για το οποίο θα έπρεπε να αποφασίσει η Εκκλησία του Δήμου, τουλάχιστον μια φορά κατά τη διάρκεια κάθε συνεδρίασης.

Ο νόμος του Σόλωνα που απαγόρευε την εξαγωγή σιτηρών από την Αττική ίσχυε πάντοτε. Στόχος, σε γενικές γραμμές, της νομοθεσίας ήταν να προσελκύσει τη μεγαλύτερη δυνατή ποσότητα σιτηρών στην Αθήνα και να αποτρέψει την έξοδο από αυτήν. Κανένας Αθηναίος πολίτης δεν είχε το δικαίωμα να μεταφέρει σιτηρά έξω από την Αθήνα, στη αντίθετη περίπτωση προβλέπονταν βαρύτατες ποινές (*τὰ ἔσχατα ἐπιτίμια*) για αυτό το αδίκημα.⁹² Επίσης, άλλα νομοθετικά μέτρα περιλάμβαναν την απαγόρευση σε πολίτες και μετοίκους να δανειοδοτούν εμπόριο σίτου που δεν εξυπηρετούσε την αγορά της Αθήνας και την υποχρέωση για τα σιταγωγά πλοία που κατέπλεαν στον Πειραιά να εκφορτώνουν εκεί τα δύο τρίτα του φορτίου τους.⁹³ Τα δύο τρίτα που κατέφθαναν στο *Ἐμπόριον* έπρεπε να μεταφερθούν εντός της πόλεως.

Στο λόγο *Κατά Σιτοπωλῶν* του Λυσία, που εκφωνήθηκε το 387/6 π.Χ., γίνεται αναφορά σε έναν νόμο που απαγόρευε στους μεσάζοντες των σιτηρών να αγοράζουν από τους εισαγωγείς παραπάνω από 50 *φορμούς* σιτάρι κάθε φορά,⁹⁴ για να μην προκαλούν και εκμεταλλεύονται αυξομειώσεις

⁹² **Δημοσθένης**, *Πρὸς Φορμίωνα ὑπὲρ δανείου*, 34.37: «καὶ ταῦτ' ἔπραξεν, ὧ ἄνδρες δικασταί, οἰκῶν μὲν Ἀθήνησιν, οὔσης δ' αὐτῷ γυναικὸς ἐνθάδε καὶ παίδων, τῶν δὲ νόμων τὰ ἔσχατα ἐπιτίμια προτεθηκότων, εἴ τις οἰκῶν Ἀθήνησιν ἄλλοσέ ποι σιτηγήσειεν ἢ εἰς τὸ Ἀττικὸν ἐμπόριον, ἔτι δ' ἐν τοιούτῳ καιρῷ, ἐν ᾧ ὑμῶν οἱ μὲν ἐν τῷ ἄστει οἰκοῦντες διεμετροῦντο τὰ ἄλφια ἐν τῷ ὠδείῳ, οἱ δ' ἐν τῷ Πειραιεῖ ἐν τῷ νεωρίῳ ἐλάμβανον κατ' ὀβολὸν τοὺς ἄρτους καὶ ἐπὶ τῆς μακρᾶς στοᾶς τὰ ἄλφια, καθ' ἡμίεκτον μετροῦμενοι καὶ καταπατούμενοι. καὶ ὅτι ἀληθῆ λέγω, λαβέ μοι τὴν τε μαρτυρίαν καὶ τὸν νόμον»

⁹³ **Δημοσθένης**, *Πρὸς Λάκριτον παραγραφὴν*, 35.50: «οὐ τοίνυν ταῦτα μόνον, ὧ ἄνδρες δικασταί, δεῖνὰ ἐγὼ πάσχω ὑπὸ Λακρίτου τουτοῦ, ἀλλὰ καὶ χωρὶς τοῦ ἀποστειροῦσθαι τὰ χρήματα καὶ εἰς τοὺς ἐσχάτους ἂν κινδύνους ἀφικόμεν τὸ τούτου μέρος, εἴ μή μοι ἡ συγγραφὴ ἐβοήθει ἢ πρὸς τούτους, καὶ ἐμαρτύρει ὅτι εἰς τὸν Πόντον ἔδωκα τὰ χρήματα καὶ πάλιν Ἀθήναζε. ἴστε γάρ, ὧ ἄνδρες δικασταί, τὸν νόμον ὡς χαλεπὸς ἐστίν, ἐάν τις Ἀθηναίων ἄλλοσέ ποι σιτηγήσῃ ἢ Ἀθήναζε, ἢ χρήματα δανείσῃ εἰς ἄλλο τι ἐμπόριον ἢ τὸ Ἀθηναίων, οἶαι ζημίαι περὶ τούτων εἰσίν, ὡς μεγάλαι καὶ δειναί»

⁹⁴ **Λυσίας**, *Κατὰ τῶν Σιτοπωλῶν*, 22.6: «ἐὰν μὲν τοίνυν ἀποδείξῃ, ὧ ἄνδρες δικασταί, ὡς ἐστὶ νόμος ὃς κελεύει τοὺς σιτοπώλας συνωνεῖσθαι τὸν σῖτον, ἐὰν οἱ ἄρχοντες κελεύωσιν,

τιμών. Τα σιτηρά που έφθαναν στο χονδρεμπόριο, έπρεπε να πουληθούν σύμφωνα με τιμές καθοριζόμενες από το κράτος, οι μυλωνάδες όφειλαν να διαθέσουν τα άλευρα σε τιμές ανάλογες με εκείνες που πλήρωσαν στους χονδρεμπόρους, οι αρτοποιοί δεν μπορούσαν να αισχροκερδούν με την τιμή και την ποσότητα των αλεύρων που προμηθεύθηκαν.⁹⁵

Οι καταγγελίες για παραβίαση κάποιου από τους νόμους αυτούς υποβάλλονταν στους επόπτες του εμπορίου. Η ποινή των παραβατών, που συνήθως ήταν μέτοικοι, σε μερικές τουλάχιστον περιπτώσεις ήταν βαρύτατη, δηλαδή θάνατο με δήμευση της περιουσίας.⁹⁶

Είναι φανερό ότι το μόνο μέλημα της Αθήνας, στην περίπτωση του εμπορίου σιτηρών, ήταν να εξασφαλίσει την κανονικότητα των εισαγωγών και να προστατεύσει τα συμφέροντα των πολιτών-καταναλωτών της.

άποψηφίσασθε: εί δὲ μή, δίκαιον ὑμᾶς καταψηφίσασθαι. ἡμεῖς γὰρ ὑμῖν παρεσχόμεθα τὸν νόμον, ὃς ἀπαγορεύει μηδένα τῶν ἐν τῇ πόλει πλείω σῖτον πενήτηκοντα φορμῶν συνωνεῖσθαι»

⁹⁵ **Αριστοτέλης**, *Ἀθηναίων Πολιτεία*, 51.3: «ἦσαν δὲ καὶ σιτοφύλακες κληρωτοὶ ἰ#, πέντε μὲν εἰς Πειραιέα, πέντε δ' εἰς ἄστυ, νῦν δ' εἴκοσι μὲν εἰς ἄστυ, πεντεκαίδεκα δ' εἰς Πειραιέα. οὗτοι δ' ἐπιμελοῦνται, πρῶτον μὲν ὅπως ὁ ἐν ἀγορᾷ σῖτος ἀργὸς ὤνιος ἔσται δικαίως, ἔπειθ' ὅπως οἷ τε μυλωθοροὶ πρὸς τὰς τιμὰς τῶν κριθῶν τὰ ἄλφιστα πωλήσουσιν, καὶ οἱ ἀρτοπῶλαι πρὸς τὰς τιμὰς τῶν πυρῶν τοὺς ἄρτους, καὶ τὸν σταθμὸν ἄγοντας ὅσον ἂν οὗτοι τάξωσιν. ὁ γὰρ νόμος τούτους κελεύει τάττειν»

⁹⁶ **Λυκούργος**, *Κατὰ Λεωκράτους*, 1.27: «καίτοι, ὦ ἄνδρες, καὶ περὶ τούτων οἱ ὑμέτεροι νόμοι τὰς ἐσχάτας τιμωρίας ὀρίζουσιν, ἐάν τις Ἀθηναίων ἄλλοσέ ποι σιτηγήση ἢ ὡς ὑμᾶς. ἔπειτα τὸν προδόντα μὲν ἐν τῷ πολέμῳ, σιτηγήσαντα δὲ παρὰ τοὺς νόμους, μὴ φροντίσαντα δὲ μήτε ἱερῶν μήτε πατρίδος μήτε νόμων, τοῦτον ἔχοντες ἐπὶ τῇ ὑμέτερα ψήφῳ οὐκ ἀποκτενεῖτε καὶ παράδειγμα τοῖς ἄλλοις ποιήσετε; πάντων ἄρ' ἀνθρώπων ραθυμότατοι ἔσεσθε, καὶ ἥκιστα ἐπὶ τοῖς δεινοῖς ὀργιζόμενοι»

6. Οι άρχοντες που επιβλέπουν την εμπορική δραστηριότητα

Οι πληροφορίες για τους άρχοντες, που ήταν επιφορτισμένοι με την εποπτεία της εμπορικής δραστηριότητας τον 4^ο π.Χ. αιώνα, προέρχονται από την *Αθηναίων Πολιτεία* του Αριστοτέλη. Ο Αριστοτέλης απαριθμεί τους αξιωματούχους που ασχολούνταν με την ομαλή διεξαγωγή του εμπορίου, όχι φυσικά προς όφελος των εμπόρων, αλλά προασπίζοντας τα συμφέροντα των πολιτών καταναλωτών.⁹⁷

Οι σημαντικότεροι από τους άρχοντες αυτούς ήταν οι *Άγορανόμοι*. Οι *Άγορανόμοι*, δέκα συνολικά, ορίζονταν κάθε χρόνο με κλήρο, πέντε στην Αθήνα και πέντε στον Πειραιά.⁹⁸ Κάθε ένα από τα σώματα αυτά είχε τα δικά του γραφεία, τα *άγορανόμια*, ανά ένα στην *Αγορά* των Αθηνών και στον Πειραιά.⁹⁹ Ένας ειδικός νόμος, ο *νόμος άγορανομικός*, προέβλεπε τα δικαιώματα και τα καθήκοντα των *Άγορανόμων*. Τα καθήκοντα των *Άγορανόμων* ήταν να φροντίζουν ώστε τα προσφερόμενα για πώληση εμπορεύματα να είναι καθαρά και ανόθευτα.¹⁰⁰ Στα καθήκοντα τους περιλαμβάνονταν και η τήρηση της τάξης μέσα στην αγορά (*εύκοσμία*) και τα σχετικά με τις καταρτιζόμενες συμβάσεις (*συμβόλαια*).¹⁰¹ Στα πλαίσια της τήρησης της τάξης, οι *Άγορανόμοι* είχαν το δικαίωμα είτε να επιβάλλουν πρόστιμα στους ελεύθερους Αθηναίους πολίτες και σωματικές ποινές σε δούλους και ξένους είτε να οδηγούσαν την υπόθεση στο Ηλιαστικό Δικαστήριο υπό την προεδρία τους. Επίσης, μέσω των μισθωτών των φόρων (*τελωνών*), οι *Άγορανόμοι* εισέπρατταν φόρους σχετικούς με τις συναλλαγές στην *Αγορά*. Ως απόδειξη καταβολής των τελών, οι *Άγορανόμοι* χορηγούσαν μάρκες από μολύβι που έφεραν την επιγραφή *άγορανόμων*.¹⁰²

⁹⁷ Austin M. M – P. Vidal – Naquet (1998): 403

⁹⁸ Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, 51.1: «Κληροῦνται δὲ καὶ ἀγορανόμοι <ι> , πέντε μὲν εἰς Πειραιεῖα, ε' δ' εἰς ἄστυ. τούτοις δὲ ὑπὸ τῶν νόμων προστέτακται τῶν ὠνίων ἐπιμελεῖσθαι πάντων, ὅπως καθαρὰ καὶ ἀκίβδηλα πωλησεται»

⁹⁹ Γκόφας Δημήτρης (1992): 171

¹⁰⁰ Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, 51.1, ό.π.

¹⁰¹ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 6.1321b: «[...] πρώτη μὲν οὖν ἐπιμέλεια τῶν ἀναγκαίων ἢ περὶ τὴν ἀγοράν, ἐφ' ἣ δεῖ τινα ἀρχὴν εἶναι τὴν ἐφορῶσαν περὶ τε τὰ συμβόλαια καὶ τὴν εὐκοσμίαν [...]»

¹⁰² Γκόφας Δημήτρης (1992): 172

Η δεύτερη ομάδα αρχόντων που επιβλέπανε την εμπορική δραστηριότητα ήταν οι *Μετρονόμοι*, δηλαδή οι ελεγκτές των μέτρων και σταθμών, οι οποίοι, επίσης, εκλέγονταν με κλήρο, πέντε για την Αθήνα και πέντε για τον Πειραιά. Ο Αριστοτέλης στην *Αθηναίων Πολιτεία* προσδιορίζει τα καθήκοντα τους ως έξης: «*Αυτοί επιβλέπουν όλα τα μέτρα και τα σταθμά, ώστε να τα μεταχειρίζονται σωστά οι πωλητές*».¹⁰³

Το τι ακριβώς εννοούσε ο Αριστοτέλης με τον όρο *δικαίους* (σωστά) μέτρα και σταθμά, το γνωρίζουμε από τις ανασκαφές στην *Άγορά*, όπου κοντά στη Θόλο βρέθηκαν μπρούτζινα βαρίδια, τα οποία έφεραν επιγραφές που δήλωναν ότι ήταν πρότυπα σταθμά των Αθηναίων. Από την *Άγορά* προέρχεται επίσης ένα μολυβένιο βαρίδι που φέρει επιγραφή κατά την οποία ήταν ίσο προς το τρίτο του στατήρα. Το βαρίδι φέρει σφραγίδα των *Μετρονόμων*, που παριστάνει έναν θεό καθιστό. Το βαρίδι χρονολογήθηκε στον 4^ο αιώνα π.Χ.. Δημόσια υποδείγματα μέτρων και σταθμών ονομαζόμενα *σηκώματα* ήταν εκτεθειμένα στη Σκιάδα, τη Θόλο της αθηναϊκής *Άγοράς*, αλλά και στην Ακρόπολη. Κοντά στη Θόλο αυτή οι ανασκαφές ανακάλυψαν ορισμένα τέτοια μέτρα, όπως μέτρο υγρών, χωρητικότητας μιας κοτύλης,¹⁰⁴ αλλά και μέτρα στερεών.¹⁰⁵

Τους *Μετρονόμους* βοηθούσαν στο έργο τους κατώτερα όργανα, οι *Προμετρητές*. Οι *Προμετρητές* λάμβαναν αμοιβή για κάθε μέτρηση αγαθών με τα δημόσια μέτρα και σταθμά στην οποία προέβαιναν.¹⁰⁶

Οι *Μετρονόμοι*, είναι δυνατόν να είχαν δικαστική αρμοδιότητα, και έτσι να δέχονταν καταγγελίες για χρησιμοποίηση κίβδηλων μέτρων και σταθμών και να εισήγαν υποθέσεις για εκδίκηση στα δικαστήρια, μολονότι καμία τέτοια υπόθεση δεν έχει καταγραφεί στην πράξη.

Τα κίβδηλα νομίσματα αποτελούσαν άλλον ένα κίνδυνο για το αθηναϊκό εμπόριο. Για το λόγο αυτό υπήρχε ένας νόμος που επέβαλλε τον θάνατο ως

¹⁰³ **Αριστοτέλης**, *Αθηναίων Πολιτεία*, 51.2: «κληροῦνται δὲ καὶ <μετρονόμοι> <ι>», πέντε μὲν εἰς ἄστυ, ε' δὲ εἰς Πειραιέα. καὶ οὗτοι τῶν μέτρων καὶ τῶν σταθμῶν ἐπιμελοῦνται πάντων, ὅπως οἱ πωλοῦντες χρῆσονται δικαίους»

¹⁰⁴ Κοτύλη ήταν ένα είδος μικρού αγγείου.

¹⁰⁵ Αυτά ήταν κυλινδρικά δοχεία, που γεμίζονταν από το είδος που επρόκειτο να μετρηθεί ως το χεῖλος τους, όπου το είδος που μετριόταν στρωνόταν με τη βοήθεια ενός ραβδίου (σκυτάλη).

¹⁰⁶ **Γκόφας Δημήτρης** (1992): 174

ποινή για την κατασκευή κίβδηλων νομισμάτων.¹⁰⁷ Επίσης, υπήρχε ένας επίσημος ελεγκτής νομισμάτων, ο *Δοκιμαστής*, ο οποίος ήταν ένας δούλος που άνηκε στην πολιτεία, καθόταν στην *Άγορά* και έλεγχε τη γνησιότητα των αττικών νομισμάτων που του έφερναν για αυτό το σκοπό. Ακόμα ένας νόμος, που προτάθηκε από τον Νικοφώντα το 375/4 πρόβλεπε το διορισμό ενός ακόμη ελεγκτή νομισμάτων για τον Πειραιά και όριζε ότι όποιος πωλητής αρνιόταν να δεχθεί νόμισμα που είχε ελεγχθεί και εγκριθεί από τον ελεγκτή, υπόκειτο σε καταγγελία ενώπιον των αξιωματούχων που ονομάζονταν *συλλογεῖς τοῦ δήμου* ή ενώπιον των *σιτοφυλάκων* ή των *ἐπιμελητῶν τοῦ ἐμπορίου*, αν το αδίκημα είχε διαπραχθεί στις περιοχές τους. Η ποινή ήταν κατάσχεση όλων των εμπορευμάτων, τα οποία ο παραβάτης πρόσφερε προς πώληση στην *Άγορά* εκείνη την ημέρα και αν ήταν δούλος του έδιναν πενήντα χτυπήματα με το μαστίγιο.¹⁰⁸

Η τρίτη ομάδα αρχόντων που τα καθήκοντα τους συνδέονταν με την εμπορική δραστηριότητα ήταν οι *Σιτοφύλακες*. Και οι άρχοντες αυτοί ορίζονταν με κλήρο, όπως πληροφορεί ο Αριστοτέλης, αλλά ο αριθμός τους δεν ήταν πάντοτε ο ίδιος κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα π.Χ.. Αρχικά ήταν δέκα, πέντε στην Αθήνα και πέντε στον Πειραιά αλλά στα χρόνια σύνταξης της *Ἀθηναίων Πολιτείας* του Αριστοτέλη ο αριθμός τους είχε αυξηθεί σε τριανταπέντε, από τους οποίους είκοσι για την Αγορά των Αθηνών και δεκαπέντε για τον Πειραιά. Οι *Σιτοφύλακες* είχαν ως κύριο έργο τους την επιστάσια του εμπορίου του σιταριού. Συγκεκριμένα, η επιστάσια των Σιτοφυλάκων απέβλεπε στο να πουλιέται στη σωστή τιμή το μη αλεσμένο σιτάρι, στον έλεγχο της τιμής πώλησης του αλευριού από τους μυλωνάδες, ώστε η τιμή αυτή να βρίσκεται σε αντιστοιχία προς την τιμή του κριθαριού, και ως προς το ψωμί δε, αφενός στον έλεγχο ώστε η τιμή του ψωμιού να αντιστοιχεί προς εκείνη που οι αρτοποιοί πλήρωσαν για το σιτάρι και αφετέρου στον έλεγχο αν έχει το ψωμί που πουλιέται το καθορισμένο από

¹⁰⁷ **Δημοσθένης**, *Περὶ τῆς Ἀτελείας πρὸς Λεπτίνην*, 20.167: «ὁ μὴ πάθητε νῦν: οὐ γὰρ ἄξιον. ἀλλ' ἂ δίκαι' ἐγνώκατε, ταῦτα φυλάξατε καὶ μνημονεύετε, ἕως ἂν ψηφίσθησθε, ἵν' εὖορκον θῆσθε τὴν ψῆφον κατὰ τῶν τὰ πονηρὰ συμβουλευόντων. θαυμάζω δ' ἔγωγε, εἰ τοῖς μὲν τὸ νόμισμα διαφθείρουσιν θάνατος παρ' ὑμῖν ἔστιν ἡ ζημία, τοῖς δ' ὅλην τὴν πόλιν κίβδηλον καὶ ἄπιστον ποιοῦσι λόγον δώσετε. οὐ δὴ πού γ', ὦ Ζεῦ καὶ θεοί!»

¹⁰⁸ **MacDowell D. M.** (2015): 243-244

τους *Σιτοφύλακες* βάρος.¹⁰⁹ Ένας νόμος του 375 π.Χ. αναφέρει ότι οι *Σιτοφύλακες* είχαν αρμοδιότητα για όλες τις παραβιάσεις που διαπράττονταν στην *Άγορά* μέσα στον κύκλο του σιταριού (*έν τῷ σίτῳ*). Για αυτό το λόγο, προς τους *Σιτοφύλακες* γίνονταν οι σχετικές καταγγελίες (*φάσεις*).¹¹⁰

Η τελευταία ομάδα αρχόντων που έλεγχαν το εμπόριο ήταν οι δέκα επόπτες του εμπορικού λιμένος, οι *Έπιμεληταὶ τοῦ ἐμπορίου*, που εκλέγονταν με κλήρο. Οι *Έπιμεληταὶ τοῦ ἐμπορίου* ήταν υποχρεωμένοι να επιβλέπουν τις εμπορικές πράξεις στο *Έμπόριον* και να επιβάλλουν στους εμπόρους να μεταφέρουν στην πόλη των Αθηνών τα δύο τρίτα κάθε φορτίου σίτου, το οποίο εισήγαγαν στο *Έμπόριον*.¹¹¹ Επίσης, οι *Έπιμεληταὶ τοῦ ἐμπορίου* χειρίζονταν τις αγωγές *φάσεως* εναντίον πολίτη ή μετοίκου που, παραβιάζοντας τον νόμο, δάνειζε μια επιχείρηση μεταφοράς φορτίου σίτου προοριζόμενο όχι για τον Πειραιά, αλλά για άλλο λιμάνι.¹¹²

Επομένως, οι αξιωματούχοι αυτοί επιτελούσαν διάφορες λειτουργίες. Άλλοι επόπτευαν τον εφοδιασμό με σιτηρά, όπως οι *Σιτοφύλακες* και *Έπιμεληταὶ τοῦ ἐμπορίου*, άλλοι ασχολούνταν με την αστυνόμευση των αγορών πιο γενικά φρόντιζαν για την τήρηση του νόμου και της τάξης. Εάν, όμως, κάποιος από τους άρχοντες αυτούς δεν ενεργούσε σύμφωνα με τους γραπτούς κανόνες, όποιος από τους Αθηναίους ήθελε, και σε όσους επιτρεπόταν, τον εισήγαγαν στη Βουλή· και αν καταδικαζόταν, παυόταν από το αξίωμα και του επιβαλλόταν πρόστιμο μέχρι πεντακόσιες δραχμές από τη Βουλή.¹¹³

Επίλογος

¹⁰⁹ **Αριστοτέλης**, *Άθηναίων Πολιτεία*, 51.3: «ἦσαν δὲ καὶ σιτοφύλακες κληρωτοὶ <ί>, πέντε μὲν εἰς Πειραιέα, πέντε δ' εἰς ἄστῳ, νῦν δ' εἴκοσι μὲν εἰς ἄστῳ, πεντεκαίδεκα δ' εἰς Πειραιέα. οὗτοι δ' ἐπιμελοῦνται, πρῶτον μὲν ὅπως ὁ ἐν ἀγορᾷ σίτος ἀργὸς ὤνιος ἔσται δικαίως, ἔπειθ' ὅπως οἱ τε μυλωθροὶ πρὸς τὰς τιμὰς τῶν κριθῶν τὰ ἄλφιτα πωλήσουσιν, καὶ οἱ ἀρτοπῶλαι πρὸς τὰς τιμὰς τῶν πυρῶν τοὺς ἄρτους, καὶ τὸν σταθμὸν ἄγοντας ὅσον ἂν οὗτοι τάξωσιν. ὁ γὰρ νόμος τούτους κελεύει τάττειν»

¹¹⁰ **Γκόφας Δημήτρης** (1992): 175

¹¹¹ **Αριστοτέλης**, *Άθηναίων Πολιτεία*, 51.3: «ἐμπορίου δ' ἐπιμελητὰς δέκα κληροῦσιν: τούτοις δὲ προστέτακται τῶν τ' ἐμπορίων ἐπιμελεῖσθαι, καὶ τοῦ σίτου τοῦ καταπλέοντος εἰς τὸ σιτικὸν ἐμπόριον τὰ δύο μέρη τοὺς ἐμπόρους ἀναγκάζειν εἰς τὸ ἄστῳ κομίζειν»

¹¹² **Σακελλαρίου Μιχαήλ Β.** (2000): 211

¹¹³ **Austin M. M – P. Vidal – Naquet** (1998): 441-442

Το 482 π.Χ. οι Αθηναίοι ανακαλύπτουν μια μεγάλη φλέβα αργυρού στα μεταλλεία του Λαυρίου και αποφασίζουν να διαθέσουν ένα μέρος από τα έσοδα αυτά για την ενδυνάμωση του εμπορίου με την κατασκευή ενός ασφαλούς λιμανιού, του Πειραιά. Η Αθήνα γίνεται τον 5^ο π.Χ. αιώνα το σημαντικότερο εμπορικό κέντρο και λιμάνι της, ο Πειραιάς κατέστη το πραγματικό εμπορικό κέντρο ολόκληρης της ανατολικής Μεσογείου.

Η εμπορική δραστηριότητα στην Κλασική Αθήνα ήταν χωρισμένη σε δύο κλάδους, που είχαν τη θέση τους σε διαφορετικούς χώρους και που τους ασκούσαν διαφορετικές κατηγορίες υποκειμένων. Ο ένας κλάδος ήταν η *καπηλεία*, που διεξαγόταν στη *Άγορά*, στο κέντρο της Αθήνας, κυρίως από Αθηναίους πολίτες αλλά και από ξένους ή δούλους υπό κάποιες προϋποθέσεις. Ο άλλος κλάδος ήταν η *έμπορία* που διεξαγόταν σε έναν καθορισμένο χώρο στο λιμάνι του Πειραιά, στο *Έμπόριον*, κυρίως από ξένους ή μετοίκους. Οι συναλλαγές στην *Άγορά* γινόντουσαν κυρίως τοις μετρητοίς αλλά υπήρχε και δυνατότητά με πίστωση ενώ στο *Έμπόριον* επικρατούσαν κατά κύριο λόγο τα δάνεια.

Για την επίλυση εμπορικών υποθέσεων η Αθήνα θεμελίωσε τις εμπορικές δίκες (*δίκαι έμπορικά*) Με αυτές διευκόλυναν τους διαπολιτειακούς εμπόρους, αφού έπρεπε οι αντιδικίες να εκδικασθούν μέσα σε ένα μήνα και δεν γινόταν καμία διάκριση μεταξύ των Αθηναίων πολιτών, των μετοίκων, των ξένων αλλά και των δούλων, απλά αρκούσε να αποδείξουν ότι ήταν έμποροι. Μάλιστα χάρη στις εμπορικές δίκες (*δίκαι έμπορικά*) οι Έλληνες έμποροι έγιναν κατά τον 4^ο π.Χ. αιώνα μία κοσμοπολίτικη κοινότητα, στην οποία οι παλιές διακρίσεις της ιδιότητας του πολίτη και της υπηκοότητας ήταν άνευ σημασίας. Οι νέοι αθηναϊκοί εμπορικοί νόμοι αναγνώρισαν αυτό το γεγονός και αποτέλεσαν ένα σημαντικό βήμα προς την ενότητα του ελληνικού κόσμου. Επίσης για μερικά αδικήματα που αφορούσαν το εμπόριο, μπορούσε να χρησιμοποιηθεί η νομική διαδικασία που ονομαζόταν *φάσις*. Η *φάσις* ήταν μια γραπτή καταγγελία που μπορούσε να υποβληθεί από οποιονδήποτε επιθυμούσε να κινήσει δίωξη για αδικήματα δημοσίου ενδιαφέροντος. Οι καταγγελίες με αντικείμενο ως 10 δραχμές γινόντουσαν στους αρμόδιους άρχοντες που επιβλέπαν την εμπορική δραστηριότητα. Οι άρχοντες αυτοί

ήταν οι *Άγορανόμοι*, οι *Μετρονόμοι*, οι *Σιτοφύλακες* και οι *Έπιμεληταὶ τοῦ ἐμπορίου*.

Στην εμπορική δραστηριότητα προβλέπονταν και κάποια μέτρα με στόχο την αύξηση των εσόδων της Αθήνας, στα μέτρα αυτά περιλαμβάνονταν η επιβολή φόρων, απαγορεύσεις και περιορισμοί τόσο επί του εξωτερικού όσο και του εσωτερικού εμπορίου.

Επομένως οι Αθηναίοι είχαν αναπτύξει όλους αυτούς τους θεσμούς, μηχανισμούς και πολιτικές που διασφάλιζαν τις προϋποθέσεις για ανοικτό εμπόριο με άλλες πόλεις-κράτη.

Βιβλιογραφία

A. Φιλολογικές – Αρχαίες Πηγές

- Αισχίνης, *Κατά Τιμάρχου*
- Αριστοτέλης, *Πολιτικά*
- Αριστοτέλης, *Ἀθηναίων Πολιτεία*
- Ανδοκίδης, *Περὶ τῶν μυστηρίων*
- Αρποκρατίων, *Λεξικόν των δέκα ρητόρων*
- Δημοσθένης, *Ἐνδειξις κατὰ Θεοκρίνου*
- Δημοσθένης, *Ἐφεσις πρὸς Εὐβουλίδην*
- Δημοσθένης, *Κατὰ Ἀφόβου Ἐπιτροπῆς Α*
- Δημοσθένης, *Κατὰ Διονυσοδώρου βλάβης*
- Δημοσθένης, *Παραγραφή ὑπὲρ Φορμίωνος*
- Δημοσθένης, *Περὶ τῆς Ἀτελείας πρὸς Λεπτίνην*
- Δημοσθένης, *Πρὸς Ἀπατούριον παραγραφὴν*
- Δημοσθένης, *Πρὸς Ζηνομίωνα παραγραφή*
- Δημοσθένης, *Πρὸς Λάκριτον παραγραφή*
- Δημοσθένης, *Πρὸς Νικόστρατον*
- Δημοσθένης, *Πρὸς Σπουδίαν ὑπὲρ προικός*
- Δημοσθένης, *Πρὸς Φορμίωνα ὑπὲρ δανείου*
- Θουκυδίδης, *Πελοποννησιακὸς Πόλεμος*, Βιβλίο 7^ο
- Ιούλιος Πολυδεύκης, *Ονομαστικόν*, Βιβλίο 7^ο
- Ιούλιος Πολυδεύκης, *Ονομαστικόν*, Βιβλίο 9^ο
- Ισαίος, *Περὶ τοῦ Κίρωνος κλήρου*
- Λυκούργος, *Κατὰ Λεωκράτους*
- Λυσίας, *Κατὰ Παγκλέωνος*
- Λυσίας, *Κατὰ τῶν Σιτοπωλῶν*
- Λυσίας, *Ἐπὲρ τοῦ ἀδυνάτου*
- Ὑπερείδης, *Κατὰ Ἀθηνογένους*
- Immanuel Bekker, *Anecdota graeca*

B. Σύγχρονα Έργα

Aristophanis Plutus: Textu recognito cum scholiis selectis in usum scholarum, Εκδότης Sumptibus J. D. Gerstenbergii, 1821, Διαθέσιμο από την εφαρμογή Βιβλία Google Play.

Austin M. M – P. Vidal – Naquet (1998), *Οικονομία και Κοινωνία στην Αρχαία Ελλάδα*, Μετάφραση Τάσος Κουκουλιός, Εκδόσεις Δαίδαλος (Ι. Ζαχαρόπουλος), Αθήνα.

Biscardi Arnaldo (1991), *Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο*, Μετάφραση Παν. Δ. Δημάκη, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμας, Αθήνα.

Γκόφας Δημήτρης (1994), *Θάλασσα και Συναλλαγές στην Αρχαία Ελλάδα*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή.

Γκόφας Δημήτρης (1992), *Το Εμπορικό Δίκαιο της Αθηναϊκής Αγοράς κατά τον Δ΄ αιώνα π.Χ.*, δημοσιευμένο στη σειρά *Συμβολές στην έρευνα του αρχαίου ελληνικού και ελληνιστικού δικαίου* 1, Πάντειον Πανεπιστήμιον – Κέντρον Μελέτης Αρχαίου Ελληνικού και Ελληνιστικού Δικαίου, Αθήνα.

Cohen Edward E. (1973), *Ancient Athenian Maritime Courts*, Princeton University Press, Princeton.

Cohen Edward E. (2005), *Commercial Law*, in Michael Gagarin, David Cohen *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, Cambridge University Press.

Cohen Edward E. (1994), *Τράπεζες και Τραπεζικές Εργασίες στην Κλασική Αθήνας – Η νομική θέση των γυναικών και των δούλων*, δημοσιευμένο στη σειρά *Συμβολές στην έρευνα του αρχαίου ελληνικού και ελληνιστικού*

δικαίου 2, Πάντειον Πανεπιστήμιον – Κέντρον Μελέτης Αρχαίου Ελληνικού και Ελληνιστικού Δικαίου, Αθήνα.

Davisson William I. & James E. Harper (1972), *European Economic History - The Ancient World*, Volume 1, Appleton-Century-Crofts, New York.

Δουκάκη Βασίλη Α. (1997), *Το Χρήμα στην Ελληνική Αρχαιότητα*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα.

Finley M. I. (1988), *Οικονομία και Κοινωνία στην Αρχαία Ελλάδα*, Μέρος Πρώτο, Μετάφραση Ανδρέας Παναγόπουλος, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα.

Glotz Gustave (1982), *Η εργασία στην Αρχαία Ελλάδα – Οικονομική Ιστορία της Ελλάδας – Από την ομηρική περίοδο ως τη ρωμαϊκή κατάκτηση*, Μετάφραση Αχιλλέα Α. Βαγενά, Εκδόσεις Δίφρος, Αθήνα.

Gschnitzer Fritz (2011), *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Κοινωνίας – Από τα Μυκηναϊκά Χρόνια ως το τέλος της Κλασικής Εποχής*, Μετάφραση Άγγελος Χανιώτης, Εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.

Howgego Christopher (2009), *Η Αρχαία Ιστορία μέσα από τα Νομίσματα*, Μετάφραση Μαργαρίτα Ζαχαριάδου, Εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.

Καραγιάννης Αναστάσιος Δ. (2007), *Αρχαιοελληνική Πρωτοπορία στα Οικονομικά*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

MacDowell D. M. (2015), *Το Δίκαιο στη Αθήνα των Κλασικών Χρόνων*, Έκτη Έκδοση, Μετάφραση Γιώργου Μαθιουδάκη, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα.

Michell H. (1957), *The Economics of Ancient Greece*, 2nd edition, W. Heffer & Sons, Cambridge.

Migeotte Leopold (2007), *Η Οικονομία των Ελληνικών πόλεων – Από την αρχαϊκή περίοδο μέχρι τους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους*, Μετάφραση Μανόλης Παπαθωμόπουλος, Εκδόσεις Δ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα.

Μιχαηλίδης Θεολόγος, *Οικονομική Θεώρησης Αρχαίων Αθηνών :478 π.Χ.- 322 π.Χ.*, Αθήνα 19__?

Πολάνυι Καρλ (2017), *Η εφεύρεση του εμπορίου – Αγορά, χρήμα και Δημοκρατία στην αρχαία Ελλάδα – Από την κλασική Αθήνα στην ελληνιστική Αλεξάνδρεια*, Μετάφραση Γιώργος Ρακκάς, Στράτος Μείντανόπουλος, Εκδόσεις Εναλλακτικές Εκδόσεις.

Σακελλαρίου Μιχαήλ Β. (2000), *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.

Tod Marcus N. (1933), *A Selection of Greek Historical Inscriptions*, VOL. II, Clarendon Press, Oxford.

Woolmer Mark (2008), *The Athenian Mercantile Community: a reappraisal of the social, political and legal status of inter-regional merchants during the fourth century*, Cardiff University.